

ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

МЕРГЕЛЬ МИКОЛА РУСЛАНОВИЧ

УДК 343.2.01(477)(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ
ПОКАРАННЯ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ОПТИМІЗАЦІЇ

Спеціальність 081 Право
Галузь знань 08 Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання результатів, ідей і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____ М. Р. Мергель

Науковий керівник:
докторка юридичних наук, професорка
КЕРНЯКЕВИЧ-ТАНАСІЙЧУК ЮЛІЯ ВОЛОДИМИРІВНА

Івано-Франківськ – 2024

АНОТАЦІЯ

Мергель М. Р. Покарання за кримінальним законодавством України: проблеми та шляхи оптимізації. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. – Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Івано-Франківськ, 2024.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню інституту покарання за кримінальним законодавством України, виявленню проблем його застосування та способів їх усунення та мінімізації шляхом оптимізації.

Встановлено, що покарання як соціально-правове явище – властиве будь-якому суспільству на кожному історичному етапі його існування. Проаналізовано основні віхи розвитку інституту покарання в Україні з огляду на історичні етапи становлення Української держави, а також чинне у той чи інший проміжок часу кримінальне законодавство. Акцентовано увагу на необхідності оновлення діючого кримінального законодавства України, що обумовило створення Робочої група з питань розвитку кримінального права, яка, враховуючи існуючі тенденції розвитку демократичного суспільства в Україні в умовах євроінтеграції та з огляду на виклики запровадженого воєнного стану, працює над розробкою положень нового Кримінального кодексу України.

Констатовано, що покарання є одним із центральних та базових інститутів кримінального права та законодавства. Незважаючи на включення інституту покарання в проєкті нового Кримінального кодексу України у систему кримінально-правових засобів, покаранню і надалі відводиться ключова роль у механізмі боротьби зі злочинністю. Багатоаспектний характер правової природи інституту покарання обумовлений різноманітністю наукових підходів до тлумачення його дефініції. Аргументовано твердження

про міжгалузевий характер інституту покарання, який об'єднує кримінальне, кримінальне процесуальне та кримінально-виконавче право, однойменні галузі науки та законодавства, а також виступає предметом дослідження науки кримінології, пенології, а також інших галузей науки та навчальних дисциплін.

Внаслідок здійсненої характеристики правової природи покарання зроблено висновок, що зведення функцій покарання до складових його мети є не коректним, оскільки мета є кінцевим результатом, якого вдається досягнути завдяки застосуванню покарання і внаслідок дії його функцій.

Відзначено актуальність перегляду існуючої впродовж двох десятиліть системи покарань з огляду на проблеми, які супроводжують функціонування досліджуваного інституту. При виокремленні окремих покарань, які доцільно включити у законодавчо закріплену систему, обґрунтовано необхідність врахування міжнародного, передусім європейського досвіду, а також особливостей національної правової системи, українського менталітету, рівня соціально-економічного розвитку держави, діючу систему виконання покарань та її інфраструктуру, матеріально-технічний стан.

Встановлено факт наявності проблем у механізмі реалізації покарання: від його призначення – до виконання-відбування, що, як правило, пов'язані з неефективністю чи низькою ефективністю окремих видів покарань. При цьому звернено увагу, що на ефективність покарання також впливають чинники об'єктивного характеру, особливості правової природи та застосування окремих видів покарань. Обґрунтовано, що ефективність покарань, що пов'язані з ізоляцією від суспільства залежить передусім від якості процесу його безпосереднього виконання, тобто обумовлюється діяльністю органів та установ виконання покарань, які становлять ядро кримінально-виконавчої системи. На жаль, кримінально-виконавча діяльність сьогодні далека від досконалості, хоч і ступінь її правового регулювання є достатнім, тому важливим напрямом оптимізації кримінально-виконавчої політики України є удосконалення правового статусу персоналу органів та установ виконання покарань.

Оптимізація розглядається в якості окремого елементу реформування. Встановлено, що оптимізація системи покарань повинна реалізовуватися передусім шляхом скорочення кількості покарань у системі, передбаченій кримінальним законодавством, на основі аналізу ступеня ефективності чи неефективності того чи іншого виду покарання. Відповідна оптимізація повинна здійснюватися не лише з урахуванням позитивного досвіду правового регулювання інституту покарання у провідних європейських країнах, а також з огляду на особливості (фізіологічні, вікові тощо) суб'єктів, яким вони можуть призначатися.

За результатами проведеного дослідження сформульовано теоретичні висновки і пропозиції щодо вдосконалення норм чинного законодавства у відповідній сфері.

Уперше: 1) окреслено зміст поняття «функціонального призначення» покарання, яке відображається у меті та функціях, на реалізацію яких спрямоване покарання як кримінально-правовий засіб, який займає центральне місце у системі засобів боротьби зі злочинністю; 2) здійснено класифікацію та аналіз проблем реалізації та ефективності кожного з передбачених кримінальним законодавством України видів покарань з огляду на його пов'язаність чи непов'язаність з ізоляцією від суспільства та взаємозалежність з конкретними обмеженнями суб'єктивних прав особи; 3) оптимізацію інституту покарання як процес приведення його до найкращого стану запропоновано реалізовувати на рівнях: законодавчого закріплення, призначення покарання та його виконання-відбування з врахуванням позитивного досвіду правового регулювання інституту покарання зарубіжних, зокрема, європейських країн.

Удосконалено: 1) теоретичні підходи щодо розуміння покарання як міжгалузевого інституту кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого права та інституту відповідних галузей законодавства та підсистем політики у сфері боротьби зі злочинністю, а також як міждисциплінарної категорії окремих галузевих наук; 2) класифікацію

покарань за різними критеріями: як законодавчо визначеними, так і розробленими на рівні наукових досліджень, на підставі якої вдалося встановити, що існуючі класифікаційні критерії відіграють різну роль (значення) у механізмі боротьби зі злочинністю (кримінально-правову, кримінальну процесуальну, кримінально-виконавчу, кримінологічну), що свідчить про багатоаспектний характер інституту покарання; 3) підходи щодо необхідності перегляду системи покарань, яка є матеріальною основою для подальшого процесу виконання-відбування покарання, на основі визначення ефективності того чи іншого виду покарання, законності порядку його застосування; 4) визначення поняття «ефективності покарання», що є оціночною категорією, як співвідношення між його метою (цілями) і фактично досягнутим результатом його застосування, яке залежить від конкретного виду покарання, особи, до якої воно застосовується, а також суб'єктів, які здійснюють кримінально-виконавчу діяльність; 5) перелік чинників, які впливають на ступінь ефективності покарання у кожному конкретному випадку на різних етапах кримінального провадження, до якого віднесено: суддівський угляд при призначенні покарання, характеристику особи обвинуваченого, що відображається працівником пробації у досудовій доповіді, ефективність діяльності органів та установ виконання покарань, особисті морально-психологічні якості особи засудженого, соціально-економічні умови життя засудженого після відбування покарання, наявність сімейно-побутових, трудових проблем тощо; 6) обґрунтування щодо виключення із системи з огляду на неефективність покарань, пов'язаних з «виправним» впливом, які є рудиментом радянської системи покарань, зокрема, виправних робіт; 7) аргументацію щодо недоцільності відновлення покарання у вигляді смертної кари в Україні.

Набули подальшого розвитку: 1) наукові бачення щодо тенденцій розвитку інституту покарання в напрямку подальшої гуманізації, а також одночасного посилення кримінальної репресії в умовах воєнного стану в Україні; 2) наукові підходи щодо визначення мети і завдань покарання та

закріплення їх на законодавчому рівні; 3) міркування щодо системи покарань неповнолітніх осіб, а також широке застосування щодо них практик відновлювального правосуддя, яке наділене значним кримінологічним потенціалом і повинно використовуватися на практиці у поєднанні з інститутом покарання; 4) наукові погляди щодо необхідності перегляду видів покарань, що застосовується до жінок, зокрема, в частині виключення покарання у виді довічного позбавлення волі; 5) теоретико-прикладні положення щодо оптимізації інституту покарання шляхом застосування покарань, які не пов'язані з ізоляцією від суспільства, а при застосуванні покарань, що пов'язані з такою ізоляцією – використання прогресивної системи їх виконання, що є проявом тенденцій щодо гуманізації кримінально-виконавчої діяльності.

Ключові слова: злочинність; кримінальне законодавство; (кримінальне) покарання; система (види) покарань; покарання, не пов'язані з позбавленням волі; покарання, пов'язані з позбавленням волі; ефективність покарання; мета (цілі) покарання; політика; політика в сфері боротьби зі злочинністю; кримінально-правова політика; кримінальна процесуальна політика; кримінально-виконавча політика; оптимізація; (де)пеналізація.

SUMMARY

Merhel M. R. Punishment under the criminal legislation of Ukraine: problems and ways of optimization. – Qualification scientific work on the right of the manuscript.

Dissertation for the Doctor of Philosophy Degree in specialty 081 Law. – Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. – Vasyl Stefanyk Precarpathian National University. Ivano-Frankivsk, 2024.

The dissertation is devoted to a comprehensive study of the institution of punishment under the criminal law of Ukraine, to the identification of problems in its application and methods of their elimination and minimization through optimization.

It has been established that punishment as a socio-legal phenomenon is characteristic of any society at every historical stage of its existence. The main milestones of the development of the institution of punishment in Ukraine are analyzed in view of the historical stages of the formation of the Ukrainian state, as well as the criminal legislation in force at one time or another. Attention was focused on the need to update the current criminal legislation of Ukraine, which led to the creation of the Working Group on the Development of Criminal Law, which, taking into account the existing trends in the development of a democratic society in Ukraine under the conditions of European integration and considering the challenges of the introduced martial law, is working on the development of the provisions of the new Criminal Code of Ukraine.

It was established that punishment is one of the central and basic institutions of criminal law and legislation. Despite the inclusion of the institution of punishment in the draft of the new Criminal Code of Ukraine in the system of criminal legal means, punishment will continue to play a key role in the mechanism of combating crime. The multifaceted nature of the legal nature of the institution of punishment is due to the variety of scientific approaches to the interpretation of its definition. The statement about the interdisciplinary nature of the institution of punishment, which

unites criminal, criminal procedural and criminal executive law, the fields of science and legislation of the same name, and is also the subject of research in the science of criminology, penology, as well as other branches of science and educational disciplines, is argued.

As a result of the characterization of the legal nature of punishment, it was concluded that reducing the functions of punishment to the components of its goal is incorrect, since the goal is the final result that can be achieved thanks to the application of punishment and as a result of the action of its functions.

The urgency of revising the existing two-decade-old system of punishments was noted in view of the problems accompanying the operation of the institute under study. When identifying individual punishments that should be included in the legally established system, the need to take into account international, primarily European experience, as well as the peculiarities of the national legal system, the Ukrainian mentality, the level of socio-economic development of the state, the current system of execution of punishments and its infrastructure, material and technical state.

It has been established that there are problems in the mechanism of punishment implementation: from its appointment to execution and serving, which are usually associated with the ineffectiveness or low effectiveness of certain types of punishments. At the same time, attention was drawn to the fact that the effectiveness of punishment is also influenced by factors of an objective nature, peculiarities of the legal nature and the application of certain types of punishments. It is well-founded that the effectiveness of punishments associated with isolation from society depends primarily on the quality of the process of its direct execution, that is, it is determined by the activity of the bodies and institutions for the execution of punishments, which form the core of the criminal-executive system. Unfortunately, today's criminal-executive activity is far from perfect, although the degree of its legal regulation is sufficient, therefore an important direction of optimization of the criminal-executive policy of Ukraine is to improve the legal status of the personnel of the bodies and institutions for the execution of punishments.

Optimization is considered as a separate element of reform. It was established that the optimization of the punishment system should be implemented first of all by reducing the number of punishments in the system provided for by the criminal law, based on the analysis of the degree of effectiveness or ineffectiveness of one or another type of punishment. Appropriate optimization should be carried out not only taking into account the positive experience of legal regulation of the institution of punishment in leading European countries, but also taking into account the characteristics (physiological, age, etc.) of the subjects to whom they may be prescribed.

For the first time: 1) the meaning of the concept of "functional purpose" of punishment is outlined, which is reflected in the purpose and functions that punishment is aimed at as a criminal legal tool, which occupies a central place in the system of means of combating crime; 2) a classification and analysis of the problems of implementation and effectiveness of each of the types of punishment provided for by the criminal legislation of Ukraine was carried out in view of its connection or non-connection with isolation from society and interdependence with specific limitations of the subjective rights of a person; 3) optimization of the institution of punishment as a process of bringing it to the best state is proposed to be implemented at the levels of: legislative consolidation, appointment of punishment and its execution-serving, taking into account the positive experience of legal regulation of the institution of punishment of foreign, in particular, European countries.

Improved: 1) theoretical approaches to the understanding of punishment as an interdisciplinary institution of criminal, criminal procedural and criminal executive law and an institution of relevant branches of legislation and policy subsystems in the field of crime fighting, as well as as an interdisciplinary category of individual branch sciences; 2) classification of punishments according to various criteria: both legally defined and developed at the level of scientific research, on the basis of which it was possible to establish that the existing classification criteria play different roles (values) in the mechanism of combating crime (criminal legal, criminal procedural, criminal -executive, criminological), which indicates the multifaceted nature of the

institution of punishment; 3) approaches regarding the need to revise the system of punishments, which is the material basis for the further process of execution and serving of punishment, based on the determination of the effectiveness of one or another type of punishment, the legality of the order of its application; 4) definition of the concept of "effectiveness of punishment", which is an evaluation category, as a ratio between its goal (goals) and the actually achieved result of its application, which depends on the specific type of punishment, the person to whom it is applied, as well as subjects who carry out criminal enforcement activities; 5) a list of factors that affect the degree of effectiveness of punishment in each specific case at different stages of criminal proceedings, which includes: the judge's discretion when imposing a punishment, the characteristics of the accused person, which is reflected by the probation officer in the pre-trial report, the effectiveness of the bodies and institutions for the execution of punishments, personal moral and psychological qualities of the convicted person, social and economic conditions of the convicted person's life after serving the sentence, presence of family and household problems, work problems, etc.; 6) justification for exclusion from the system due to the ineffectiveness of punishments associated with "corrective" influence, which are a rudiment of the Soviet system of punishments, in particular, correctional works; 7) arguments regarding the impracticality of reinstating the death penalty in Ukraine.

Acquired further development: 1) scientific visions regarding the development trends of the institution of punishment in the direction of further humanization, as well as the simultaneous strengthening of criminal repression in the conditions of martial law in Ukraine; 2) scientific approaches to determining the purpose and objectives of punishment and establishing them at the legislative level; 3) considerations regarding the system of punishment of minors, as well as the wide application of restorative justice practices in relation to them, which is endowed with significant criminological potential and should be used in practice in combination with the institution of punishment; 4) scientific views on the need to revise the types of punishments applied to women, in particular, in terms of the exclusion of punishment in the form of life imprisonment; 5) theoretical and practical provisions

on the optimization of the institution of punishment by applying punishments that are not associated with isolation from society, and when applying punishments that are associated with such isolation - the use of a progressive system of their execution, which is a manifestation of trends in the humanization of criminal-executive activity.

Keywords: crime; criminal legislation; (criminal) punishment; system (types) of punishments; punishments not related to deprivation of liberty; punishments related to deprivation of liberty; effectiveness of punishment; purpose (goals) of punishment; policy; policy in the field of combating crime; criminal law policy; criminal procedural policy; criminal-executive policy; optimization; (de)penalization.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Мергель М. Р. Покарання: поняття та міжгалузевий характер. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 6. С. 107-112.

DOI: <https://doi.org/10.32782/392228>

URL: <http://apnl.dnu.in.ua/arkhiv?id=111>

2. Мергель М. Р. Критерії класифікації покарань. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2022. Випуск 59. С. 145-153.

DOI: <https://doi.org/10.15330/apiclu.59.145-153>

URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/apiclu/article/view/6413>

3. Мергель М. Р. Ефективність покарання: поняття та критерії визначення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 365-368.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/84>

URL: <http://www.lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=165>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Мергель М. Р. Сучасні підходи до розуміння мети і завдань покарання за кримінальним законодавством України. Матеріали звітної наукової вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2020 рік ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 5–9 квітня 2021 р., м. Івано-Франківськ. Електронне видання. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2021. С. 291-292.

URL: <http://surl.li/fwxmlk>

5. Мергель М. Р. Покарання у системі кримінально-правових засобів за проектом нового Кримінального кодексу України. *Законодавство України: погляд молодих правників*: матеріали щорічної Всеукраїнської наукової студентської конференції (30 квітня 2021 року). Івано-Франківськ, 2021. С. 43-46.

URL: <http://surl.li/rkmzr>

6. Мергель М. Р. Смертна кара як вид покарання в контексті права на життя за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 року. *Особливості прийняття та реалізації Міжнародних пактів з прав людини 1966 року: міжнародний та національний досвід*: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, присвяченої 55-ій річниці прийняття Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (м. Івано-Франківськ, 16 грудня 2021 року) / упорядники: В. І. Розвадовський, В. В. Книш. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2022. С. 86-88.

7. Мергель М. Р. Інститут покарання у Київській Русі. *Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції*: збірник матеріалів Всеукраїнської конференції, 25 березня 2022 року; кафедра кримінального права і процесу Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка». Львів: СПОЛОМ, 2022. С. 119-121.

8. Мергель М. Р. До питання класифікації покарань. Матеріали звітної наукової вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2021 рік Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 4–5 квітня 2022 р., м. Івано-Франківськ. Електронне видання. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2022. С. 246-248.

URL: <http://surl.li/fwrxru>

9. Мергель М. Р. Радянський період розвитку інституту покарання в Україні. *Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина*: матеріали щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (16 травня 2022 р.). Івано-Франківськ, 2022. С. 36-39.

URL: <http://surl.li/mizfd>

10. Мергель М. Р. Система покарань для неповнолітніх осіб: порівняльний аналіз норм чинного кримінального законодавства України та

проєкту Кримінального кодексу України. Матеріали звітної наукової вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2022 рік Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 3–7 квітня 2023 р., м. Івано-Франківськ. Електронне видання. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2023. С. 296-298.

URL: <https://nauka.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/122/2023/10/2023-tezy-vyk-1.pdf>

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

11. Мергель М. Р. Розвиток інституту покарання в умовах незалежності України. *Law and Society*. 2022. Issue 6. P. 134-140.

12. Мергель М. Р. Оптимізація системи покарань України. *Law and Society*. 2023. Issue 8. P. 3-11.

URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/lsp/article/view/7830/8037>

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	16
ВСТУП.....	17
РОЗДІЛ 1. Загальнотеоретична характеристика покарання за кримінальним законодавством України.....	26
1.1. Історія становлення та розвитку інституту покарання в Україні	26
1.2. Поняття покарання, його зміст та мета за кримінальним законодавством України	45
1.3. Система покарань за кримінальним законодавством України.....	64
РОЗДІЛ 2. Проблеми функціонування інституту покарання в контексті його ефективності.....	83
2.1. Ефективність покарання: поняття та критерії визначення.	83
2.2. Проблеми реалізації окремих видів покарань та їх ефективності в умовах сьогодення	93
РОЗДІЛ 3. Удосконалення та оптимізація інституту покарання в Україні	136
ВИСНОВКИ.....	161
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	169
ДОДАТКИ.....	198

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ЄКПЛ – Європейська конвенція з прав людини

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

КВК України – Кримінально-виконавчий кодекс України

КК України – Кримінальний кодекс України

КК УРСР – Кримінальний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки

КК УСРР – Кримінальний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки

Мін'юст України – Міністерство юстиції України

Наркомат юстиції – Народний комісаріат юстиції

ООН – Організація Об'єднаних Націй

СІЗО – слідчий ізолятор

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

УВП – установа виконання покарань

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ФРН – Федеративна Республіка Німеччина

ЦВК СРСР – Центральний виконавчий комітет Союзу Радянських Соціалістичних Республік

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. На шляху реалізації статті 1 Конституції України та становлення України як демократичної, соціальної і правової держави центральне місце займає людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека, які визнаються найвищою соціальною цінністю. Саме на охорону вказаної цінності спрямовані основні функції механізму держави, зокрема пов'язані з інститутом покарання як елементом державного примусу.

У частині другій статті 50 чинного Кримінального кодексу України закріплено мету покарання, яка значною мірою перегукується з цілями та спрямованістю відповідного заходу державного примусу, сформованими у радянському законодавстві тоталітарного режиму. Обравши євроінтеграційний курс розвитку, Україна зобов'язана адаптувати власне кримінальне законодавство та заходи державного примусу до високих стандартів країн Європейського Союзу, які сфокусовані на утвердженні верховенства права. Таким чином, до прикладу, досягнення «виправлення» як одного з елементів мети покарання, як це передбачено чинним законодавством України, сьогодні є доволі малодосяжним у процесі виконання-відбування покарань.

Водночас, слід констатувати, що закріплені сьогодні види покарань за вчинення кримінального правопорушення також дісталися у спадщину з радянських часів і не в повній мірі відповідають вимогам сучасного суспільства. Так, окремі з діючих видів покарань є малоефективними або ж не виправдано обтяжливими для самого суспільства та держави під час їх виконання.

З огляду на викладене, актуальною стала проблема оптимізації інституту покарання, існуючої системи покарань в Україні та приведення її до високих демократичних стандартів світової спільноти.

Видається, що без дослідження процесу становлення і розвитку інституту покарання в Україні, виявлення прогалин і недоліків у його правовому регулюванні, без ретельного вивчення й аналізу існуючих систем покарання, які використовуються провідними країнами Європи, неможливо реформувати й оптимізувати інститут покарання у державі.

Значна кількість українських вчених у своїх роботах піднімали питання, пов'язані з правовими, історичними та соціальними аспектами інституту покарання в Україні. Серед таких фахівців окремо слід виділити праці Н. В. Басалюк, Ю. В. Бауліна, В. І. Борисова, В. М. Бурдіна, М. В. В'юника, Б. М. Головкина, О. О. Дудорова, В. К. Грищука, Н. О. Гуторової, Т. А. Денисової, З. А. Загиней-Заболотенко, І. В. Козича, О. М. Костенка, І. В. Красницького, Н. А. Мирошниченко, О. П. Рябчинської, Ю. А. Пономаренка, Є. Л. Стрельцова, В. О. Тулякова, П. Л. Фріса, М. І. Хавронюка, В. В. Шаблистою тощо.

Окремі проблеми функціонування інституту покарання у процесі реалізації кримінально-процесуальної політики досліджували Ю. І. Микитин, Р. Ш. Бабанли.

Кримінально-виконавчі аспекти інституту покарання виступали предметом досліджень таких науковців, як: Ю. В. Кернякевич-Танасійчук, О. А. Гритенко, А. Х. Степанюка, І. С. Яковець.

Водночас, у доробку науковців відсутня дисертаційна робота, яка б крізь призму історії та аналізу наукових підходів до інституту покарання, його мети та видів, проблем функціонування інституту покарання у контексті його ефективності давала відповідь на питання щодо удосконалення інституту покарання в Україні шляхом оптимізації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 10 від 24 листопада 2020 р.). Дисертаційна робота виконана на кафедрі судочинства Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника та в межах теми науково-дослідних

робіт «Політика Української держави у сфері боротьби зі злочинністю» (номер державної реєстрації 0110U001541).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дослідження полягає у з'ясуванні історії становлення та розвитку інституту покарання, його мети, сучасної системи покарань в Україні, виявленні проблем та причин недостатньої ефективності та неефективності окремих видів покарань, а також формуванні пропозицій щодо удосконалення інституту покарання шляхом його оптимізації.

Для досягнення цієї мети поставлені такі *завдання*:

- висвітлити історичні етапи становлення та розвитку інституту покарання в Україні;
- окреслити поняття покарання, його зміст та мету за кримінальним законодавством України;
- дослідити систему покарань за кримінальним законодавством України;
- сформулювати поняття ефективності покарання та встановити критерії її визначення;
- охарактеризувати проблеми реалізації окремих видів покарань та їх ефективності в умовах сьогодення;
- розробити пропозиції щодо вдосконалення та оптимізації інституту покарання і системи покарань в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у сфері функціонування інституту покарання в Україні.

Предмет дослідження – покарання за кримінальним законодавством України: проблеми та шляхи оптимізації.

Методи дослідження. Методологічною базою дослідження є сукупність методів та прийомів наукового пізнання, за допомогою використання яких вдалося здійснити всебічний, повний та об'єктивний аналіз його предмету. У процесі написання роботи використано філософсько-світоглядні, загальнонаукові, а також спеціально-наукові методи.

Методологічну основу дисертації становить *діалектичний метод*, застосування якого дозволило здійснити загальнотеоретичну характеристику покарання за кримінальним законодавством України, визначити правову природу та зміст інституту покарання (підрозділ 1.1, 1.2, 1.3). *Формально-логічний метод* використовувався при дослідженні правової природи інституту покарання, а також при визначенні основоположних для роботи категорій (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1). *Історико-правовий метод* застосовано у процесі дослідження генезису інституту покарання, встановлення основних історичних періодів його становлення й окреслення тенденцій розвитку на сучасному етапі державотворення (підрозділи 1.1). *Метод системного аналізу* дозволив з'ясувати місце інституту покарання у системі кримінально-правових засобів, здійснити класифікацію покарань за різними критеріями та визначити проблеми реалізації окремих видів покарань та їх ефективності (підрозділи 1.2, 1.3, 2.1, 2.2). *Порівняльно-правовий метод* використано при аналізі норм чинного кримінального законодавства України та норм законодавства зарубіжних країн щодо системи покарань та шляхів її оптимізації (розділ 3). Використання *статистичного методу* дало можливість проаналізувати стан застосування судами того чи іншого виду покарання, що свідчить, як правило, про ефективність чи неефективність кожного з них (підрозділи 2.1, 2.2). *Формально-юридичний (догматичний) метод* використовувався при опрацюванні не лише кримінального, а й кримінально-виконавчого законодавства, яке регламентує порядок виконання-відбування окремих видів покарань та допоміг виявити існуючі недоліки у чинному законодавстві (підрозділ 2.2), шляхи усунення яких вдалося сформулювати внаслідок застосування *логіко-нормативного методу* при розробленні пропозицій щодо удосконалення та оптимізації інституту покарання в Україні (розділ 3). Крім того, в усіх розділах дисертації, використовувався *герменевтичний метод*, за допомогою якого здійснено пізнання текстів монографічних джерел, навчально-наукових матеріалів, а також текстів

законодавства України та зарубіжних країн у сфері функціонування інституту покарання.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним з перших в Україні комплексних досліджень проблем функціонування інституту покарання та шляхів його оптимізації. У роботі сформульовано наступні положення, висновки й пропозиції, які володіють науковою новизною та виносяться на захист:

уперше:

1) окреслено зміст поняття «функціонального призначення» покарання, яке відображається у меті та функціях, на реалізацію яких спрямоване покарання як кримінально-правовий засіб, який займає центральне місце у системі засобів боротьби зі злочинністю;

2) здійснено класифікацію та аналіз проблем реалізації та ефективності кожного з передбачених кримінальним законодавством України видів покарань з огляду на його пов'язаність чи непов'язаність з ізоляцією від суспільства та взаємозалежність з конкретними обмеженнями суб'єктивних прав особи;

3) оптимізацію інституту покарання як процес приведення його до найкращого стану запропоновано реалізовувати на рівнях: законодавчого закріплення, призначення покарання та його виконання-відбування з врахуванням позитивного досвіду правового регулювання інституту покарання зарубіжних, зокрема, європейських країн;

удосконалено:

4) теоретичні підходи щодо розуміння покарання як міжгалузевого інституту кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого права та інституту відповідних галузей законодавства та підсистем політики у сфері боротьби зі злочинністю, а також як міждисциплінарної категорії окремих галузевих наук;

5) класифікацію покарань за різними критеріями: як законодавчо визначеними, так і розробленими на рівні наукових досліджень, на підставі

якої вдалося встановити, що існуючі класифікаційні критерії відіграють різну роль (значення) у механізмі боротьби зі злочинністю (кримінально-правову, кримінальну процесуальну, кримінально-виконавчу, кримінологічну), що свідчить про багатоаспектний характер інституту покарання;

6) підходи щодо необхідності перегляду системи покарань, яка є матеріальною основою для подальшого процесу виконання-відбування покарання, на основі визначення ефективності того чи іншого виду покарання, законності порядку його застосування;

7) визначення поняття «ефективності покарання», що є оціночною категорією, як співвідношення між його метою (цілями) і фактично досягнутим результатом його застосування, яке залежить від конкретного виду покарання, особи, до якої воно застосовується, а також суб'єктів, які здійснюють кримінально-виконавчу діяльність;

8) перелік чинників, які впливають на ступінь ефективності покарання у кожному конкретному випадку на різних етапах кримінального провадження, до якого віднесено: суддівський угляд при призначенні покарання, характеристику особи обвинуваченого, що відображається працівником пробації у досудовій доповіді, ефективність діяльності органів та установ виконання покарань, особисті морально-психологічні якості особи засудженого, соціально-економічні умови життя засудженого після відбування покарання, наявність сімейно-побутових, трудових проблем тощо;

9) обґрунтування щодо виключення із системи з огляду на неефективність покарань, пов'язаних з «виправним» впливом, які є рудиментом радянської системи покарань, зокрема, виправних робіт;

10) аргументацію щодо недоцільності відновлення покарання у вигляді смертної кари в Україні;

набули подальшого розвитку:

11) наукові бачення щодо тенденцій розвитку інституту покарання в напрямку подальшої гуманізації, а також одночасного посилення кримінальної репресії в умовах воєнного стану в Україні;

12) наукові підходи щодо визначення мети і завдань покарання та закріплення їх на законодавчому рівні;

13) міркування щодо системи покарань неповнолітніх осіб, а також широке застосування щодо них практик відновлювального правосуддя, яке наділене значним кримінологічним потенціалом і повинно використовуватися на практиці у поєднанні з інститутом покарання;

14) наукові погляди щодо необхідності перегляду видів покарань, що застосовується до жінок, зокрема, в частині виключення покарання у виді довічного позбавлення волі;

15) теоретико-прикладні положення щодо оптимізації інституту покарання шляхом застосування покарань, які не пов'язані з ізоляцією від суспільства, а при застосуванні покарань, що пов'язані з такою ізоляцією – використання прогресивної системи їх виконання, що є проявом тенденцій щодо гуманізації кримінально-виконавчої діяльності.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені у дисертації наукові положення, висновки та пропозиції можуть бути використані:

- у науково-дослідницькій діяльності – як основа для наступних наукових досліджень інституту покарання, проблем його функціонування та шляхів оптимізації;

- у правотворчій діяльності – при розробленні нового та удосконаленні чинного законодавства, яке регулює суспільні відносини, пов'язані з інститутом покарання;

- у правозастосовній діяльності – при здійсненні кримінального судочинства на етапі вирішення питання щодо призначення конкретного виду покарання з огляду на ступінь його ефективності;

- у навчальному процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Кримінальне право України», «Кримінальне процесуальне право України», «Кримінально-виконавче право України» тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням, містить власні авторські висновки і практичні рекомендації. Викладені в дисертації наукові результати отримано здобувачем особисто. Усі публікації за темою дослідження виконано без співавторства

Апробація результатів дослідження. Положення дисертації доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри судочинства Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Основні положення, висновки і рекомендації дисертації оприлюднені в доповідях на наукових конференціях: звітна наукова вебконференція викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2020 рік ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (м. Івано-Франківськ, 5–9 квітня 2021 року); щорічна Всеукраїнська наукова студентська конференція «Законодавство України: погляд молодих правників» (м. Івано-Франківськ, 30 квітня 2021 року); міжнародна науково-практична інтернет-конференція, присвячена 55-й річниці прийняття Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права «Особливості прийняття та реалізації Міжнародних пактів з прав людини 1966 року: міжнародний та національний досвід» (м. Івано-Франківськ, 16 грудня 2021 року); Всеукраїнська конференція «Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції» (м. Львів, 25 березня 2022 року); звітна наукова вебконференція викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2021 рік Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, 4–5 квітня 2022 року); щорічна Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених «Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Івано-Франківськ, 16 травня 2022 року); звітна наукова вебконференція викладачів, докторантів, аспірантів університету за

2022 рік Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, 3–7 квітня 2023 року).

Публікації. Основні положення дисертації відображено у 12 наукових публікаціях, з яких: 3 наукові статті у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук, 7 тез доповідей на науково-практичних конференціях та дві наукові статті, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Структура та обсяг роботи зумовлені метою й завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які охоплюють шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 203 сторінки. Список використаних джерел налічує 249 найменувань. Додатки містяться на 6 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОКАРАННЯ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

1.1. Історія становлення та розвитку інституту покарання в Україні.

Історію становлення та розвитку кримінального права як галузі загалом та інституту покарання зокрема видається за доцільно проаналізувати, виходячи з періодизації генезису кримінально-правової політики України.

Відповідний висновок можна зробити з твердження П. Л. Фріса, який зазначає, що: «Історія кримінально-правової політики це по суті історія кримінального права. Саме через кримінальне право, яке являє собою її механізм, проявляється кримінально-правова політика в цілому» [1, с. 82].

Враховуючи особливості історичного розвитку України і, відповідно, особливості розвитку кримінально-правової політики, П. Л. Фріс запропонував своє бачення її періодизації:

«1-й період – кримінально-правова політика Київської Русі і феодальної роздробленості (IX – середина XVII ст.);

2-й період – кримінально-правова політика козацької держави (середина XVII ст. – середина XVIII ст. - від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського);

3-й період – кримінально-правова політика періоду творення Української незалежної держави (1917-1922 рр.);

4-й період – кримінальне законодавство Української РСР (1917-1991 рр.);

5-й період – кримінально-правова політика та законодавство незалежної української держави до ухвалення кримінального кодексу України (1991-2001 рр.)» [1, с. 85-86].

Початок 6-го періоду пов'язаний з прийняттям КК України у 2001 році і його можна іменувати періодом сучасної кримінально-правової політики. У перспективі прийняття нового КК України, кропітка робота над проектом

якого сьогодні триває, буде новим витком в історії розвитку кримінально-правової політики України і стане «точкою відліку» нового періоду кримінально-правової політики (у тому числі галузі кримінального права та інституту покарання)ю

Слід також зауважити, що: «Як видно з часового ряду випадає відрізок часу з середини XVII ст. по 1917 рік. Саме в цей час Україна перебувала у складі Російської імперії і на її території в повному обсязі діяло законодавство (у т.ч. кримінальне) метрополії. У цей період проведення Україною, яка була повністю позбавлена державної самостійності, а звідси і самостійності у питаннях створення національного законодавства, власної кримінально-політики було неможливим. У зв'язку із цим цей час випадає із загального ряду періодизації» [1, с. 86].

Дослідження особливостей інституту покарання у той чи інший історичний період буде здійснено, як правило, крізь призму нормативних джерел його закріплення, розуміння його суті, мети та існуючої у той чи інший час системи покарань.

Як відзначає А. Р. Єреган: «В умовах первісного устрою поведінка східних слов'ян регулювалася звичаями. Поступово на основі звичаю виникло звичаєве право, що трансформувалося пізніше в юридичні норми. Вслід за звичаями суспільні відносини регулювалися писаним правом... в XI столітті з'явилося найважливіше джерело давньоруського права – Руська Правда» [2, с. 55].

Руська Правда як збірка норм звичаєвого права відомою є у трьох редакціях: короткої, широкої (розширеної) та скороченої.

За твердженням В. М. Єрмолаєва: «Поняття покарання в Київській Русі формувалося в не розривному зв'язку з поняттям злочину. Злочин в часи Руської Правди розумівся, передусім, як обіда – завдання шкоди фізичної, матеріальної або моральної приватній особі. Відповідно і покарання сприймалося як міра, покликана відшкодувати, компенсувати збитки, завдані обідою» [3, с. 141].

З огляду на таке розуміння змісту поняття «покарання» очевидною видається його мета, яка полягала насамперед у відшкодуванні збитків потерпілому та його родичам, а також поповненні державної казни. Не можна заперечувати і такої ще слабо вираженої мети, як відплата. Право відкрито проголошувало у формі станових привілеїв класовий характер покарання. Посягання на життя, честь і майно феодалів каралося суворіше, ніж посягання на життя, честь і майно простих вільних людей давньоруського суспільства [4, с. 20].

Як зауважують І. Паньонко та В. Коваль, «певною мірою метою покарання була профілактика нових кримінальних правопорушень, тобто запобігання їм. Після запровадження християнства на землях Київської Русі метою покарання стало також спокутування гріхів. Враховуючи це, кримінальне правопорушення було не лише порушенням законодавства, але і порушенням законів Божих» [5, с. 11].

Система покарань у Київській Русі складалася з таких видів покарань, як: віра, дика віра, потік і пограбування, кровна помста тощо.

Покарання диференціювалось залежно від соціального становища винного та потерпілого. Воно передбачало насамперед відшкодування збитків, заподіяних злочином потерпілому та його родичам і саме тому переважаючим видом покарання було майнове стягнення, яке накладалося на злочинця. За значне коло злочинів передбачалось стягнення віри – грошового штрафу у розмірі 40 гривен і навіть подвійної віри (80 гривен). Широко застосовувалась помста злочинцю з боку потерпілого та його родичів. Одним з найсуворіших видів покарань був так званий «потік і розграбування» який полягав в конфіскації всього майна та вигнання злочинця разом з родиною – дружиною й дітьми, з общини. Це покарання призначалось за найтяжкі злочини – убивство в розбої, конокрадіство та підпал будинку і гумна. Слід зауважити, що «Руській Правді» не був притаманний такий вид покарання як каліцтво, що широко застосовувався у законодавстві католицьких Європейських країн та в мусульманському законодавстві [6, с. 39].

Розглядаючи покарання у виді кровної помсти, відзначимо, що воно передбачалося короткою редакцією Руської Правди як єдиний вид покарання.

Своїми коріннями кровна помста сягає родового ладу, коли вона була інститутом судочинства й морально-етичною нормою. Механізм реалізації цього інституту ґрунтувався на принципі таліону – скривджений рід вимагав страти рівноцінного представника з роду вбивці («око за око, зуб за зуб»). Кровна помста була спрямована не стільки проти вбивці, скільки проти його сім'ї. При цьому, «Руська Правда» нічого не говорить про форми кровної помсти. Водночас у літописах, народних легендах описано випадки реалізації права помсти в формі відсікання голови, розстрілу, спалення, повішення, четвертування, закопування в землю, розірвання конем тощо [5, с. 13].

«Руська правда» дає відомості й про покарання, що були спрямовані на обмеження свободи, як найдавніші види покарань. Так, історико-правознавча література оперує відомостями про вигнання і заслання з XI століття. Про ув'язнення згадується також із найдавніших часів, починаючи з перших договорів русичів з греками. Для доби «Руської правди» характерні три види ув'язнення:

- 1) «в погреб», «поруб» – земляну тюрму;
- 2) «в железа» – кайдани;
- 3) «в дибу» – дерев'яну колоду із двох плах, що мала проріз для шиї посередині і зашморги для рук на кінцях [7, с. 53].

Підсумовуючи, слід підтримати позицію О. Ю. Хроленюк: «Руську правду можна впевнено вважати одним із найпотужніших першоджерел кримінального права» [8, с. 102]. Як бачимо, «у її нормах сформульовано основні засади формування системи покарань та її окремих структурних елементів – видів покарань» [9, с. 121].

Можна констатувати той факт, що Руська Правда містила основоположні підходи до кримінально-правової політики з огляду на визначення таких фундаментальних кримінально-правових понять, як злочин та кара (покарання), а також окреслення переліку видів покарань.

Відносно централізована Руська держава у першій третині XII ст. розпалася на окремі князівства, які вели між собою міжусобні війни. Київ утратив свої колишні могутність, політичну вагу і звання об'єднаного центру Русі. Зі складу Руської держави відокремилися незалежні: Чернігівське, Новгород-Сіверське, Переяславське, Волинське та Галицьке князівства, кордони яких розташовані в межах сучасної України. За двома останніми, після їх об'єднання, в історичній літературі міцно закріпився титул «спадкоємниці Київської Русі» [10].

Як зауважує Ю. В. Кернякевич-Танасійчук: «Основою правової системи Галицько-Волинського князівства, утвореного 1199 року, було право Київської Русі, а тому основним джерелом права залишалися норми звичаєвого права та «Руської Правди» [11, с. 103].

Основною правовою пам'яткою Литовсько-Руської доби вважаються Литовські статuti, які «були важливим джерелом права на українських землях, вони забезпечували спадкоємність і наступність багатьох норм та інститутів українського права, сформованих у Київській Русі та Галицько-Волинській державі» [12]. Вони видавалися у трьох редакціях: 1529, 1566 та 1588 років.

Покаранням у той час вважався захід державного примусу, який мав на меті відплату (помсту) злочинцеві за заподіяне зло, компенсацію шкоди потерпілому та попередження вчинення злочинів у майбутньому, і виражався в обмеженні чи позбавленні прав злочинця, у завданні йому фізичних, моральних страждань, застосуванні майнових стягнень тощо. Фундамент системи покарань становили запозичені із давньоруських юридичних джерел майнові покарання, до яких додалися фізичні, особисті немайнові та інші покарання, запозичені з інших європейських держав і зумовлені потребами публічного управління. Вищою мірою покарання була смертна кара [13, с. 9].

Смертна кара поділялася на просту (відрубання голови, повішення) і кваліфіковану (спалення, посадження на палю, закопування живим у землю тощо). До простих людей широко застосовувалися болісні й калічицькі

покарання. За крадіжку злодія карали відрізуванням вуха, за протиморальні злочини – відрізуванням губ і носа. Ув'язнення застосовувалося здебільшого як превентивний засіб (затримання злочинця до суду), а також – до невиконаних боржників. Згодом воно застосовується як покарання на незначні терміни від 3 тижнів до 1 року 6 тижнів і поділяється на легке (наземне) і важке (підземне) [14, с. 152].

До представників шляхти застосовувалося покарання у вигляді позбавлення прав і честі, що називалося «виволанням». «Виволання» супроводжувалося публічним оголошенням вироку та призводило до громадянської смерті засудженого. Засуджені до такого виду покарання позбавлялися всіх прав і привілеїв та виганялися тимчасово або назавжди за межі певної території. Нерідко водночас передбачалася також конфіскація майна виволанця та інші види додаткових покарань. Конфіскація могла бути й самостійним видом покарання. Її призначали за вчинення багатьох державних та військових злочинів [15, с. 47].

Унаслідок визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. було створено національну українську козацьку державу з власною правовою системою, побудованою на власних джерелах права [16, с. 106-107], серед яких центральне місце займало звичаєве козацьке право.

Підґрунтям звичаєвого права були правові традиції та звичаї часів «Руської Правди». Із Запорізької Січі звичаєві норми в XVI-XVII ст. поширювались на всю Україну. Пізніше вони простежуються в українських актових джерелах, правових пам'ятках – Литовському Статуті 1588 року, Кодексі Гетьманщини 1743 р. «Правах, за якими судиться малоросійський народ» [17, с. 153].

Формальне розуміння злочину (дії, яка спричинила конкретну шкоду – позбавлення життя, каліцтво, завдання шкоди майну або честі тощо) у праві козацької держави прослідковується і у покараннях, які призначалися винному і більше усього нагадували кровну помсту, реалізацію принципу таліону [18, с. 255].

Покарання в запорозьких козаків залежало від ступеня тяжкості вчиненого злочину й передбачало кару та перевиховання злочинця, відновлення прав потерпілого, превентивне залякування, покуту гріха [19, с. 177-178].

Відтак система покарань у Запорозькій Січі можна вважати багатоступеневою – від осуду до страти. Останню поділяли на просту (відсікання голови, повішання, розстріл, в окремих випадках – утоплення, побиття киями на смерть тощо) і кваліфіковану (підвішування за ребро на гак, закопування живцем у землю, рідше – посадження на палю тощо) [20, с. 57].

Як підкреслюють І. Паньонко та В. Струс: «Смертна кара на Запоріжжі в XVI–XVII ст. була досить поширеною і застосовувалась як радикальний засіб позбавлення суспільства від злочинців: вона нищила злочинця, страхала інших і не вимагала при здійсненні великих затрат» [21, с. 161]. Таким чином, можна стверджувати, що метою цього виду покарання була кара, а також запобігання вчиненню кримінальних правопорушень.

Характеризуючи систему покарань, В. М. Щербатюк, Ю. В. Сокур, Ю. В. Орищенко зазначали, що у Запорізькій Січі «існували також покарання тілесні (відрубання руки, відрізання носа, вуха, язика), болісні (побиття палицями, батогами, різками), ганебні (прив'язування до ганебного стовпа на майдані, публічне шельмування тощо)» [20, с. 57]. Існування у переліку покарань калічницьких видів тілесних покарань свідчить про жорстокий характер кримінально-правової політики того часу.

«Згодом одним із найпоширеніших видів покарань стало ув'язнення, яке поділялося на кару в'язницею (тюремне) й арешт. Ув'язнення в тюрмі верхній передбачено було на нетривалі строки, часто «до покори», його вважали легким покаранням. Важкою формою ув'язнення було перебування в «тюрмі спідній», камері при ратушах, тобто ув'язнення підземне. Його вважали ганебнішою карою. Арешт застосовували здебільшого до шляхти й козацтва. Як додаткові покарання використовували вигнання з громади, церковну покуту, відкликання образи, публічне прохання прощення [14, с.

282]. Наприклад, «при виволанні (вигнанні) особа переставала існувати для закону як особистість. Вона втрачала шляхетство, право на майно та змушена була переховуватись за кордоном. Від виволанця відрікалися всі близькі люди, заборонялося надавати йому притулок, їжу» [22, с. 189].

Поширеним стало також церковне каяття, що як додаткове покарання накладали за злочини проти родини й людяності. У великі свята злочинець, стоячи в церковних дверях, прилюдно каявся за свою провину. Як приватні покарання застосовували грошові виплати, розмір яких визначали залежно від стану скривдженого й наслідків злочину: головщина за вбивство (від 24 до 120 крб), заплата за образу (від 4 до 60 крб)» [14, с. 282].

За дрібні провини застосовували покарання винного біля ганебного стовпа. Залежно від обставин це могло бути просте побиття киями прикутого до ганебного стовпа злочинця. Проте інколи це було нещадне й жорстоке биття, яке могло завершитися смертю засудженого. Також за вчинення незначних правопорушень застосовували покарання щодо обмеження козацьких прав, зокрема обіймання виборних посад. Побиття різками застосовували зрідка, оскільки воно принижувало честь козака [20, с. 57].

Період перебування частин України у складі Австрійської (Австро-Угорської) й Російської імперій (1764–1917) характеризується ліквідацією української державності, національної правової системи, поширенням на всій території України загальноімперської політики [23].

Наступним етапом розвитку інституту покарання є період творення Української незалежної держави (1917-1922 рр.), який складався у свою чергу з трьох часових проміжків: Української Народної Республіки часів Центральної Ради, Української держави гетьмана Павла Скоропадського та Української Народної Республіки часів Директорії, яку очолював Симон Петлюра.

Як стверджує О. А. Чуваков: «покарання досліджуваного періоду і надалі залишилося одним із тих засобів, за допомогою яких Українська держава застосовувала примус до осіб, які скоїли суспільно небезпечні діяння.

При цьому законодавець визначав примус як елемент необхідний, але не найголовніший. Основним і вирішальним компонентом при новому ладі, особливо в перші місяці, стало переконання, виховання і перевиховання громадян у дусі найсуворішого дотримання нової «суспільної дисципліни» [24, с. 11-12].

Єдиної системи кримінального права за доби Центральної Ради так і не склалося. Судді під час розгляду кримінальних справ продовжували звертатися до Кримінального уложення 1903 року, Тюремного статуту тощо. Продовжувала зберігати чинність постанова Тимчасового уряду від 6 липня 1917 р. Її змістом передбачалося покарання у вигляді позбавлення волі до 3-х років за публічне підбурювання до здійснення тяжких злочинів, пов'язаних із насильницькими діями над громадянами. Не була скасована дія і постанови Тимчасового уряду від 2 серпня 1917 р., спрямованого на протидію особам, які становили загрозу для оборони держави і її внутрішньої безпеки. Ця постанова надавала право військовому міністру за власним розсудом, якщо не було заперечень з боку міністерства внутрішніх справ, не звертаючись до суду, ув'язнювати або висилати з країни осіб, дії яких, підпадали під будь-який з пунктів згаданої постанови. Надважливе значення для кримінального права мав той факт, що III Універсал скасовував смертну кару, а Закон про амністію від 19 листопада 1917 р., відкривав шлях на волю всім засудженим із політичних мотивів [25, с. 306-307].

У період Української Народної Республіки часів Центральної Ради, крім таких покарань, як позбавлення волі та висилка, застосовувалися також конфіскація майна та каторга.

Другим етапом було встановлення гетьманства. Як відзначає П. Л. Фріс, «як і в попередній період до корінних змін у кримінальному законодавстві справа не дійшла. Єдине, що можна відмітити – це посилення кримінально-правової репресії, яке було запроваджено деякими нормативними актами кримінально-правової спрямованості (наприклад, Тимчасовий закон від 8 липня 1918 р. «Про заходи боротьби з розладнанням сільського

господарства»). Як і в попередній період основу кримінального законодавства України створювало «Кримінальне уложення» 1903 р.» [6, с. 50].

При цьому, слід звернути увагу, що у період Української держави гетьмана П. Скоропадського покарання у вигляді тюремного ув'язнення відіграло ключову роль у системі покарань як основний вид позбавлення волі.

У період Директорії серед покарань за злочини активно застосовувалася каторга та висилка, тюремне ув'язнення, а також майнові покарання у вигляді штрафу та конфіскації майна, заборона перебування в деяких місцевостях України. Крім того, відновилося застосування смертної кари як вищої міри покарання [26, с. 128].

Радянський період розвитку кримінального права загалом та інституту покарання зокрема бере свій початок у 1917 році.

Невичерпний перелік покарань містився у постанові Наркомату юстиції «О революционном трибунале печати, его составе, делах, подлежащих его ведению, налагаемых им наказаний и о порядке ведения его заседаний» від 18 грудня 1917 р. У цей історичний період жодних обмежень для революційних трибуналів у застосуванні заходів кримінальної репресії не було. Більше того, основним завданням революційних трибуналів було: «розправлятися з ворогами радянської системи (за «контрреволюційні злочини») позаправними методами. Критерієм правосуддя була революційна доцільність, а судьями і виконавцями брутальні чекісти» [27].

Як з цього приводу слушно підкреслює О. А. Башинський: «покарання, яке регламентувалося першими нормативно-правовими актами радянського уряду мало основну мету – державний примус, який не обмежувався законом» [28, с. 10].

Важливе значення у процесі становлення інституту покарання відігравали «Керівні начала з кримінального права РСФСР» (далі – Керівні начала), затвержені 12 грудня 1919 р. ухвалою Наркомату юстиції РСФРР.

Розділ VI «Керівних начал» – «Види покарання», як і відповідні структурні підрозділи дореволюційного кримінального законодавства (Розд. I гл. II Уложення про покарання 1845 г.; відд. III гл. I Кримінального уложення 1903 р.), присвячувався системі покарань. Проте вперше у кримінальному законодавстві при конструюванні останнього використовувався якісно інший порядок розташування окремих видів покарання: від менш тяжких до більш тяжких, тобто по ступеню зростання, а не зменшення їх тяжкості [6, с. 61].

Як відзначається у літературі: «Задекларований курс радянської держави на охорону прав робітників, найбільшого селянства, а також підприємців, в умовах нової економічної політики вимагав ухвалення Кримінального кодексу. 23 серпня 1922 р. Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом прийнято перший Кримінальний кодекс УСРР, який встановлював конкретний перелік видів покарання. Основними покараннями у той період часу визнавалися: розстріл (вища міра покарання), позбавлення волі, а також примусові роботи. Розстріл не застосовувався до осіб, які не досягли 18-річного віку, до вагітних жінок, а також не міг бути призначений судом, якщо від часу вчинення злочину минуло п'ять чи більше років. Максимальний строк позбавлення волі встановлювався в 10 років, а мінімальний – у 6 місяців. Визначався порядок відбуття покарання, а також умовно-дострокового звільнення засуджених до позбавлення волі або примусових робіт» [10].

Із прийняттям «Основних засад кримінального законодавства Союзу Радянських Соціалістичних Республік і союзних республік» (далі – «Основні засади») (1924 р.) термін «покарання» було замінено «заходами соціального захисту» (судово-виправного, медичного та медично-педагогічного характеру). Цілі цих заходів формувалися згідно з соціологічною концепцією, а саме застосовувалися за ознакою суспільної небезпечності особи без урахування наявності вини [29, с. 227].

8 червня 1927 р. було прийнято Кримінальний кодекс УСРР, який, незважаючи на чисельні зміни, майже на 30 років відтворював кримінально-правову політику України. Цей кодекс увійшов в історію як кримінально-

правова база сталінського тоталітаризму. Кодекс було створено у повній відповідності з «Основними засадами» 1924 р. та іншими загальносоюзними кримінально-правовими нормативними актами [6, с. 65].

Вживання терміну покарання відновилося після прийняття 8 червня 1934 р. ЦВК СРСР постанови «Про доповнення Положення про державні злочини (контрреволюційні й особливо для Союзу РСР небезпечні злочини проти порядку управління) статтями про зраду Батьківщини». З цього часу у новоприйнятих актах, які містили кримінально-правові положення, використовувалося поняття «заходи кримінального покарання». Водночас законодавчі зміни не вносилися в «Основні засади» і термін заходи соціального захисту не зник з цього документу. Внаслідок прийняття закону СРСР «Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік» від 16 серпня 1938 р. у КК УСРР було включено поняття покарання [28, с. 12].

Саме ж вилучення поняття заходів соціального захисту з кримінального законодавства мало місце лише після прийняття «Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» 1958 р. (далі – Основ).

Як зауважує Д. Ю. Соловей: «Аналіз положень «Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік» 1958 р. свідчить, що відбулося відновлення використання поняття «покарання» замість «заходів соціального захисту», що дозволило однією з основних цілей кримінального покарання визначити як кару за вчинений злочин і створити умови реалізації ідей класичної школи кримінального права в радянському законодавстві. Концепція, закладена в цьому акті стала передумовою прийняття Кримінального кодексу 1960 р.» [30, с. 188].

За твердженням П. П. Захарченка: «Основи» закріпили принципово новий підхід радянської держави до проблем кримінальної відповідальності, в якому значне місце відводилося демократизації та гуманізації норм кримінального права та істотному звуженню сфери застосування кримінального закону. Логічним вінцем змін кримінального законодавства

стало ухвалення 28 грудня 1960 р. Верховною Радою УРСР Кримінального кодексу Української РСР, який набув чинності з 1 січня 1961 р.» [10].

Відповідно до ч. 1 ст. 22 КК УРСР 1960 року: «Покарання не тільки є карою за вчинений злочин, але й має на меті виправлення і перевиховання засуджених у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів, поважання правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами» [31].

У ст. 23 кримінального закону 1960 року визначалася система покарань з класифікацією на «основні:

- 1) позбавлення волі на певний строк;
 - 2) довічне позбавлення волі;
 - 3) заслання;
 - 4) вислання;
 - 5) виправні роботи без позбавлення волі;
 - 6) позбавлення права займати певні посади чи займатися певною діяльністю;
 - 7) штраф;
 - 8) громадська догана,
- а також додаткові:
- 1) конфіскація майна;
 - 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину, кваліфікаційного класу;
 - 3) позбавлення батьківських прав» [31].

До військовослужбовців строкової служби допускалося застосування основного покарання у вигляді направлення в дисциплінарний батальйон.

Одночасно, слід зазначити, що такі покарання, як: позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю та штраф могли застосовуватися не лише в якості основних, але й додаткових.

Кримінальним кодексом УРСР 1960 року в окремій статті 24 було передбачено смертну кару як виняткову міру покарання.

Смертна кара застосовувалася за державні злочини (зраду Батьківщини, шпигунство, терористичний акт, диверсію, бандитизм, спекуляцію валютними цінностями або цінними паперами), за розкрадання державного чи громадського майна в особливо великих розмірах, умисне вбивство за обтяжливих обставин, зґвалтування за обтяжливих обставин тощо [10].

Характеризуючи КК УРСР 1960 року, П. Л. Фріс наголошує, що у ньому «суттєво звужена система кримінальних покарань за рахунок відмови від покарань, що мали політичне забарвлення (визнання ворогом народу та вигнання чи виселення за межі СРСР, поразка в правах та ін.). Суттєво (з 25 до 15 років) було знижено верхню межу покарання у вигляді позбавлення волі» [6, с. 75].

У свою чергу П. П. Захарченко відзначає «добротність й відносну демократичність Кримінального кодексу УРСР, свідченням чого є його тривале, 40-річне застосування в умовах різних державно-політичних систем» [10].

Процес перебудови, розпочатий у 1985 році, вплинув на законодавство, у тому числі й на кримінальне.

Кримінально-правова політика стала будуватись на принципах «соціалізму з людським обличчям», що визначались процесами демократизації суспільного життя, реформами в соціально-економічній сфері. У 1986 році КК УРСР було внесено зміни у ст. 25 в частині визначення максимального строку позбавлення волі і встановлено, що при заміні смертної кари в порядку помилування на позбавлення волі строк останнього може перевищувати 15 років, але не може бути більшим ніж 20 років» [6, с. 77].

2 липня 1991 року Верховна Рада СРСР ухвалила нові Основи кримінального законодавства Союзу РСР та республік, які згідно з Постановою № 2282-1 мали бути введені в дію з 1 липня 1992 року, але у зв'язку з політичними подіями (розпадом СРСР) вони так і не набули чинності [25, с. 501].

Як бачимо, «зміна суспільно-економічних формацій та політичного режиму були одними з найголовніших чинників, що впливали на трансформацію розуміння поняття «покарання» та визначення його системи в радянський період» [32, с. 39]. Загалом, слід зазначити, що саме цей етап розвитку інституту покарання істотно вплинув на формування основи його сучасного законодавчого закріплення.

Розиток інституту покарання в умовах незалежності України можна розглядати у контексті аналізу кримінального законодавства наступних історичних етапів:

- 1) незалежної української держави до ухвалення Кримінального кодексу України (1991-2001 рр.)
- 2) сучасного періоду розвитку незалежної української держави після прийняття Кримінального кодексу України (2001 рр. – до нинішнього часу).

У період незалежної української держави до ухвалення Кримінального кодексу України продовжував діяти КК УРСР 1960 року, який зберігав свою чинність протягом більш як чотирьох десятиліть, не зважаючи на численні зміни, які були внесені до нього з огляду на розвиток соціально-економічних відносин та з урахуванням змін існуючої політичної ситуації в державі.

Отже, логічними й виправданими були очікування суспільства, що інститут покарання зазнає змін у напрямку гуманізації, почне втрачати свій відверто каральний характер.

Так у 1992 році були скасовані покарання у вигляді заслання і вислання [33].

Зважаючи на те, що однією з умов вступу України до Ради Європи була відмова від смертної кари, Україна призупинила виконання смертних вироків з 1995 році шляхом введення мораторію на смертну кару.

Однак саму ж процедуру було виконано з порушеннями, мораторій на розстріли злочинців фактично запрацював лише в 1997 році, і з того часу в Україні ніколи нікого не страчували [34, с. 156].

У 1999 році було скасовано смертну кару на підставі рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 р. [35], що відповідало гуманістичним тенденціям розвитку політики у сфері боротьби зі злочинністю загалом та кримінально-правової політики зокрема.

Також у 2000 році в якості самостійного виду покарання було запроваджено довічне позбавлення волі [36].

Як підкреслює В. В. Сташис: «Кримінальний кодекс 1960 р. хоча і зазнавав останнім часом значних змін і доповнень, перестав відповідати реаліям, які склалися в Україні, а саме:

- 1) мав низку серйозних прогалин;
- 2) за період свого існування зазнав (особливо в останні роки) численних і не завжди обґрунтованих змін і доповнень, що порушили його цілісність і системність;
- 3) не враховував міжнародні зобов'язання України у зв'язку з вступом її до Ради Європи і приєднанням до низки міжнародно-правових договорів у сфері боротьби зі злочинністю;
- 4) перелік і зміст кримінально-правових заборон вимагали перегляду;
- 5) відповідно до сучасних вимог і міжнародних стандартів потребувала вдосконалення система покарань тощо» [37, с. 612-613].

Виходячи з наведеного вище, назріла необхідність ухвалення нового кримінального закону, який би відповідав вимогам часу та міжнародно-правових стандартів.

5 квітня 2001 року ознаменувалося прийняттям Кримінального кодексу України і ця дата може вважатися початком періоду сучасної кримінально-правової політики, у тому числі кримінального законодавства, кримінального права як галузі права та інституту покарання зокрема.

Для нового КК України характерною рисою була поступова гуманізація системи покарань, що приводилася у відповідність до світових стандартів. Такі зміни здійснювалися з урахуванням матеріальних можливостей держави. Смертна кара як вид покарання не передбачалася [37, с. 614].

КК України 2001 р. введено нові види покарань, зокрема арешт від 1 до 6 місяців, громадські роботи, обмеження свободи. Останнє передбачає відбування покарання у виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства з обов'язковим залученням до праці. Згідно з Кодексом, особа може бути позбавлена волі на строк від 1 до 15 років. Замість смертної кари запроваджено довічне ув'язнення, що не застосовується до неповнолітніх, осіб, яким виповнилося 65 років, а також до жінок, які вчинили злочин під час вагітності. Істотно було обмежено застосування конфіскації майна, яка нині застосовується лише за здійснення тяжких і особливо тяжких корисливих злочинів, і тільки у випадках, передбачених в Особливій частині Кодексу [10].

З моменту прийняття Кримінального кодексу України у 2001 році до нього внесено більше 800 змін й обґрунтованість та необхідність деяких з них є доволі сумнівними. Внесення таких змін, багаточисельні внутрішні суперечності, прогалини та неточності, а також невідповідність деяких положень Кримінального кодексу міжнародним зобов'язанням України поставили на порядок денний питання про необхідність розробки нового Кримінального кодексу України [38].

Так відповідно до Указу Президента України від 07 серпня 2019 року № 584/2019 було утворено Комісію з питань правової реформи (далі – Комісія), основним завданням якої є сприяння подальшому розвитку правової системи України на основі конституційних принципів верховенства права, пріоритетності прав і свобод людини і громадянина з урахуванням міжнародних зобов'язань України [39].

Безпосередньо у складі Комісії функціонує робоча група з питань розвитку кримінального права, куди входять відомі українські вчені, які працюють над підготовкою проєкту нового Кримінального кодексу України.

Очевидно, що результатом кропіткої праці робочої групи з питань розвитку кримінального права, яка систематично інформує про свої поступальні кроки на шляху розроблення нового кримінального закону (як на своєму сайті – <https://newcriminalcode.org.ua>, так і в наукових публікаціях та

виступах своїх членів на науково-практичних заходах), мав би стати проєкт нового Кримінального кодексу України, прийняття якого Верховною Радою України започаткувало б новий етап розвитку кримінального права, у тому числі інституту покарання, який виступає предметом нашого дослідження.

При цьому, як слушно зауважують Н. А. Мирошніченко та Н. В. Басалюк: «...кримінально-правова реформа вимагає юридичної логіки і системності з послідовністю основних її складових частин, а не суб'єктивної волі законодавця чи ученого. Її придатність повинна бути перевірена на трьох рівнях: історичному, що виражає спадкоємність, хронологічну еволюцію, оскільки дозволяє побачити як позитивні, так і негативні моменти розвитку системи покарань; теоретичному – як пошук наукової справедливості у вирішенні проблеми адекватного підходу до покарання і його видів, яких сьогодні спіткала законодавча криза; емпіричному – наскільки теорія задовольнить потреби практики» [40, с. 184].

Говорячи загалом про тенденції розвитку кримінального права, законодавства, М. І. Хавронюк зазначає, що: «Існують підстави прогнозувати, що і в подальшому кримінальне законодавство України та інших держав Європи буде формуватися все більш гармонійно та в напрямках його подальшої гуманізації та уніфікованої систематизації» [41].

Очевидно, що названі тренди будуть супроводжувати і процес модернізації інституту покарання в Україні.

При цьому, важливо зауважити, що: «умови нинішнього воєнного стану в державі теж вносять свої корективи в розвиток досліджуваного інституту кримінального права, що відображаються у посиленні кримінальної репресії» [4, с. 136]. Відтак, видається, що сьогодні тенденцією розвитку інституту покарання слід вважати подальшу його гуманізацію, що відповідає руху України у напрямку євроінтеграції, та паралельне посилення кримінальної репресії, що є закономірною реакцією держави на прояви злочинності в умовах воєнного стану.

Посилення відповідальності за окремі кримінальні правопорушення, вчинені під час воєнного стану, може проявлятися у таких формах, як:

1) вчинення кримінального правопорушення в умовах воєнного стану як кваліфікуюча ознака. Наприклад, за звичайних обставин за вчинення диверсії (стаття 113 КК України) передбачено позбавлення волі на строк від 10 до 15 років з конфіскацією майна або без такої (ч. 1 ст.113 КК України). Втім, вчинення диверсії за умов воєнного стану карається позбавленням волі на строк 15 років або довічним позбавленням волі, з конфіскацією майна (ч. 1 ст.113 КК України). Отже, відповідальність за вчинення цього кримінального правопорушення за умов воєнного стану чітко передбачена в Кримінальному кодексі України;

2) вчинення кримінального правопорушення в умовах воєнного стану як обставина, яка обтяжує покарання [43].

Так пунктом 11 ч. 1 ст. 67 КК України передбачено, що вчинення злочину з використанням умов воєнного стану є обставиною, яка обтяжує покарання [44].

Це означає, що винна особа з метою полегшення вчинення кримінального правопорушення використовує найбільш несприятливий для суспільства час, тяжкі обставини та умови, в яких опинилося суспільство, держава, що свідчить про підвищений ступінь суспільної небезпеки злочинів, які вчиняються в умовах воєнного стану. Саме тому покарання для осіб, визнаних винними у вчиненні кримінальних правопорушень у період воєнного стану, суд буде призначати, враховуючи цю обтяжувальну обставину, тобто вид і розмір призначеного покарання буде наближеним до максимальної межі, передбаченої КК України [45].

У контексті змін чинної системи покарань України в умовах воєнного стану на увагу заслуговує також прийняття Закону України «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань від 23.08.2023 р., яким запроваджується новий вид покарання –

пробаційний нагляд, зміст якого відповідно до ч. 1 ст. 59¹ КК України «полягає в обмеженні прав і свобод засудженого, визначених законом і встановлених вироком суду, із застосуванням наглядових та соціально-виховних заходів без ізоляції від суспільства» [44].

Цей вид покарання передбачений у системі покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх (ч. 1 ст. 98 КК України). Крім того, відповідно до тексту зазначеного нормативно-правового акту: арешт переходить у розряд спеціальних видів покарань, оскільки може застосовуватися тільки до військовослужбовців. Прийняття відповідного законодавчого акту є більш ніж своєчасним, цілком корелюється з необхідністю перегляду системи покарань шляхом виключення недостатньо ефективних покарань, а також тих, які є морально застарілими, матеріально затратними, особливо в умовах воєнного стану, і доповнення новими видами покарань, що, сподіваємося, дозволить підвищити ефективність їх застосування, та сприятиме удосконаленню процесу реалізації політики у сфері боротьби зі злочинністю та її невід'ємних підсистем.

1.2. Поняття покарання, його зміст та мета за кримінальним законодавством України.

Злочин (сьогодні – кримінальне правопорушення) та покарання є одвічними та перманентно існуючими явищами, незалежно від історичного етапу становлення будь-якої держави та рівня її політичного, соціально-економічного, культурного розвитку тощо. Вони виступають фундаментальними (засадничими) категоріями кримінального права.

«Сама ж сутність кримінального права полягає, в першу чергу, у визначенні та закріпленні заборонених моделей людської поведінки, вчинення яких дає змогу державі застосувати певні санкції – примусові заходи карального характеру, які мають за мету не лише покарання відповідної особи, а й створення умов для запобігання в майбутньому вчиненню таких дій цією

або іншими особами. Це, до речі, дозволяє вважати, що кримінальне право в своєму загальному визначенні – це право покарання та запобігання» [46].

Одночасно, варто зауважити, що аналогічну тезу можна висловити і з приводу кримінального законодавства. Як зазначає Є. Л. Стрельцов, «кримінальне законодавство, якщо розуміти його в традиційному сприйнятті, в якості свого основного предмета має злочин і покарання» [47].

При цьому встановити факт первинності злочину чи покарання по відношенню один до одного не можливо. Адже, як слушно зауважує П. Л. Фріс: «Покарання виникає одночасно із виникненням злочину і пов'язане з ним нерозривними зв'язками, які обумовлюють практичну неможливість існування одного без іншого» [6, с. 306].

«Інтерес до теми «покарання» пояснюється тим, що на різних етапах людської цивілізації держава за допомогою покарань намагалася вирішувати широке коло нагальних на той час проблем: від зміцнення існуючої влади та охорони її інтересів до захисту суспільства від злочинних посягань на соціальні цінності, які охороняються законом» [48, с. 7].

Виходячи з цього, питання покарання виступало предметом досліджень широкого кола науковців – фахівців не лише в галузі кримінального, а й кримінального процесуального, кримінально-виконавчого права, кримінології тощо, що дозволяє констатувати факт його міжгалузевого характеру.

Не можна залишати поза увагою і питання соціальної цінності інституту покарання, яке повсякчас відіграло і продовжує відігравати провідну роль у системі кримінально-правових заходів, які застосовувалися державою з метою боротьби зі злочинністю.

Як зазначає з цього приводу І. В. Драган: «Суспільний характер протиправного діяння визначає важливість соціального аспекту в діяльності інституту кримінального покарання. Правові установки, що сформувалися в суспільстві, визначають поведінку учасників кримінального процесу в ході реалізації покарання. За допомогою ціннісних орієнтацій громадян відбувається оцінка стану інституту покарання, його ефективності та

позитивної ролі для суспільства. Людині притаманне природне прагнення до захисту власних прав від злочинних посягань. Потреба у відновленні порушеної справедливості закономірно сприяє зверненню громадянина до спеціальних органів державної влади з метою накладення на винного у вчиненні злочину відповідного покарання та відновлення порушених прав. У такому разі інститут покарання сприймається як засіб захисту прав і свобод людини і громадянина. Це означає, що позитивне сприйняття кримінальної відповідальності закладено у самій свідомості громадян» [49, с. 238-239].

І. І. Митрофанов слушно наголошує, що «в механізмі реалізації кримінальної відповідальності покарання, хоча й розглядається як основний засіб, за допомогою якого втілюється у поведінку суб'єктів кримінально-правових відносин, які вчинили злочини, така відповідальність, проте перебільшувати його значення для виконання завдань Кримінального кодексу не можна. Покарання разом із судимістю наповнює «живим» змістом основну форму реалізації кримінальної відповідальності (з призначенням покарання і судимістю)» [150, с. 194].

Відтак покарання може розглядатися в якості однієї з форм реалізації кримінальної відповідальності, однак такої, що наділена ключовим значенням.

Підтвердженням цього є твердження П. Л. Фріс, який відзначає, що: «Основною формою реалізації кримінальної відповідальності є винесення судом обвинувального вироку з призначенням засудженому відповідного виду та строку покарання, яке особою реально відбувається» [6, с. 103].

З огляду на зазначене, нині, в умовах становлення та розвитку правової держави в Україні все більшої актуальності набуває питання удосконалення чинного кримінально-правового законодавства, зокрема, у частині правового забезпечення інституту покарання як однієї із основних форм реалізації кримінальної відповідальності. Як згадувалося раніше, сьогодні наукова спільнота України об'єдналась з метою забезпечення виконання указу Президента України № 584/2019 від 07 серпня 2019 року «Питання Комісії з питань правової реформи» та надання консультативно-дорадчої допомоги

створеній у складі комісії робочій групі з питань розвитку кримінального права [39].

Як бачимо, актуалізація нових досліджень інституту покарання в нинішніх умовах обумовлена роботою над проєктом нового Кримінального кодексу України, який у розуміння змісту досліджуваного поняття вносить свої корективи.

Покарання є одним з правових наслідків вчинення кримінального правопорушення, що є складовою кримінальної відповідальності [50, с. 289].

Легальне визначення поняття «покарання» передбачене ч. 1 ст. 50 Кримінального кодексу України, під яким розуміється захід примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого [44].

Виходячи із законодавчого визначення поняття «покарання», Є. О. Письменський виокремлює такі його ознаки, як:

- 1) покарання – це захід примусу, який поєднує у собі комплекс засобів (психічного, фізичного, матеріального та організаційного характеру), з використанням яких, незалежно від волі особи, здійснюється вплив на її поведінку з метою забезпечення виконання завдань кримінального права;
- 2) примус застосовується від імені держави та обов'язково тільки за вироком суду;
- 3) покарання застосовується до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення;
- 4) суть покарання відображається в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого [50, с. 289-291].

Натомість Ю. А. Пономаренко, здійснюючи аналіз покарання в системі засобів кримінальної відповідальності, виділяє більш широкий перелік ознак покарання, а саме:

- 1) публічно-правовий характер, що обумовлює примусовий порядок застосування;
- 2) застосовується виключно в судовому порядку;
- 3) є обмеженням у реалізації прав чи свобод засудженої особи;
- 4) застосовується лише за вчинення кримінального правопорушення;
- 5) підлягає застосуванню виключно до тієї особи, яка вчинила кримінальне правопорушення;
- 6) передбачене виключно законом;
- 7) застосовується з метою кари [51, с. 176-186].

Очевидно, що кара – є основною і найбільш досяжною метою покарання, однак не єдиною. На це вказує ч. 2 ст. 50 КК України, де йде мова і про «виправлення», і про «запобігання» тощо. Взагалі питання мети покарання (задекларованої та реально втілюваної у життя) заслуговує на окрему увагу, яка буде зосереджена далі в роботі після дослідження концептуальних теоретичних аспектів визначення поняття «покарання».

Доречно зауважити, що у наукових публікаціях, у правозастосовчій діяльності, зрештою і в законодавстві простежується непоодинокі використання словосполучення «кримінальне покарання», що є неправомірним та таким, що не відповідає нормам КК України, оскільки ст. 50 КК України визначає поняття «покарання». «Термін кримінальне покарання відсутній в Основному кримінальному законі. Більше того, «покарання» є специфічним видом реакції держави на правопорушення, яке притаманне лише кримінальному праву і його поєднання з терміном «кримінальне» є нелогічним та юридично некоректним. Тому, слід внести зміни до КК України та Кримінально-виконавчого кодексу України в частині заміни використання поняття «кримінальне покарання» на «покарання» у всіх статтях, де воно використовується» [52, с. 18-19].

З цієї точки зору позитивним є використання у нормах проєкту нового Кримінального кодексу України саме термінопоняття «покарання» (у всіх його статтях, де цей термін вживається).

З приводу визначення поняття «покарання» спершу у контрольному проєкті нового Кримінального кодексу України, до прикладу, станом на 24.11.2021 р. закріплювалося положення: «Покаранням є примусове обмеження у реалізації прав чи свобод людини, що застосовується на підставі цього Кодексу до особи, засудженої обвинувальним вироком суду за вчинення кримінального правопорушення» [53]. Як бачимо, запропонована дефініція поняття «покарання» була схожою за змістовим наповненням із чинною, передбаченою КК України.

Справді, порівнюючи обидва визначення, можна зробити висновок, що по-суті покарання у КК України – це захід державного примусу, що полягає в обмеженні прав та свобод засуджених; а за проєктом нового Кримінального кодексу України у редакції станом на 24.11.2021 р. покарання розглядалося як примусове обмеження у реалізації прав та свобод людини.

У контрольному проєкті нового Кримінального кодексу України станом на 25.02.2024 року дефініція поняття «покарання» відсутня взагалі, розробники проєкту встановлюють перелік «кримінально-правових засобів» (серед яких першу сходинку займає «покарання»), під якими розуміють «передбачені цим Кодексом обмеження прав особи або покладення на неї обов'язків, що застосовуються судом у разі вчинення кримінального правопорушення чи іншого передбаченого цим Кодексом протиправного діяння» [54]. Відтак, очевидно, що запропоноване тлумачення допустимо використовувати і щодо «покарання».

Чітке визначення у кримінальному законодавстві України ефективних кримінально-правових засобів, які будуть зрозумілі, доступні та передбачувані для всіх учасників відповідних правовідносин є беззаперечною умовою ефективного забезпечення виконання покладених на нього завдань.

Тому, зважаючи на недосконалість норм чинного КК України, а також його невідповідність вимогам сучасності, надзвичайно важливим є питання розроблення проєкту нового кримінального законодавства України та визначення у ньому місця покарання у системі кримінально-правових засобів.

У своїх рішеннях Європейський суд з прав людини неодноразово констатував порушення Україною приписів статті 5 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема через низьку «якість закону» як складову принципу верховенства права. Так, наприклад, у справі «Новік проти України» (заява № 48068/06) ЄСПЛ зазначив, що коли йдеться про позбавлення свободи, надзвичайно важливою умовою є забезпечення загального принципу юридичної визначеності. Вимога «якості закону» у розумінні пункту 1 статті 5 Конвенції означає, що коли національний закон передбачає можливість позбавлення свободи, такий закон має бути достатньо доступним, чітко сформульованим і передбачуваним у своєму застосуванні – для того, щоб виключити будь-який ризик свавілля [55].

З огляду на викладене, врахування критерію «якості закону» під час розроблення проекту нового КК України є вкрай необхідним.

У юридичній літературі існує багато підходів до класифікації та визначення критеріїв поділу правових засобів боротьби зі злочинністю, різновидами яких є кримінально-правові засоби.

Як зазначає А. М. Ященко: «У теорії права під правовими засобами розуміють інституційні явища правової дійсності, що втілюють регулятивну силу права, юридичні обов'язки, заборони, пільги, заохочення, покарання тощо. Тобто це юридичні інструменти, за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення цілей. В залежності від інформаційно-психологічної спрямованості (пріоритету інтересам окремих суб'єктів) правові засоби поділяють на такі, що стимулюють (заохочення, пільги, дозволи), такі, що обмежують (покарання, заборони, обов'язки). В свою чергу й кримінально-правові засоби впливу на злочинність поділяються на стимулюючі або заохочувальні (обставини, що виключають злочинність діяння, звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання та його відбування тощо) та обмежуючі (каральні)» [56].

Чинне кримінальне законодавство України не відображає якісної, чіткої і зрозумілої структури, переліку та системи наявних у державі кримінально-

правових засобів, що призводить до неоднакового їх застосування, а також створює додаткові передумови для зловживання суб'єктами владних повноважень під час їхнього застосування, що, своєю чергою, стає причиною неминучих порушень прав людини.

Так, у частині 2 статті 1 чинного КК України встановлено, що для здійснення завдання цього Кодексу він визначає, які суспільно небезпечні діяння є кримінальними правопорушеннями та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили [44]. Тобто, сьогодні лише покарання як кримінально-правовий засіб законодавчо визначено основним інструментом боротьби зі злочинністю. Проте, поряд з покаранням закріплені і широко застосовуються й інші кримінально-правові засоби. Наприклад, інститут цивільного позову в межах кримінального провадження забезпечує досягнення компенсації та реституції особою, яка вчинила кримінальне правопорушення. Водночас такі кримінально-правові засоби навіть не передбачені у чинному КК України [57, с. 44].

Зважаючи на важливість забезпечення «якості закону» та кримінально-правових заходів на шляху виконання завдань кримінального законодавства, у проєкті нового КК України передбачено окрему Книгу 3. «Про кримінально-правові засоби та їх застосування» [54]. У вказаному документі запропоновано чітко сформульовану і зрозумілу систему кримінально-правових засобів, яка включає:

- 1) покарання;
- 2) пробацію;
- 3) засоби безпеки;
- 4) реституцію чи компенсацію;
- 5) конфіскацію майна чи вилучення речі;
- 6) судимість;
- 7) кримінально-правові засоби щодо юридичної особи [54].

Аналіз змісту проєкту нового КК України дає підстави для висновку про те, що найближчим часом заплановано закріпити в єдиному нормативно-

правовому акті чіткий перелік кримінально-правових засобів із їхнім визначенням, порядком, підставами і наслідками застосування тощо.

Безумовно, пропозицію законодавчого закріплення такого широкого кола кримінально-правових засобів, що називають ще «різновидом правових засобів протидії злочинності» [58, с. 761], які можуть застосовуватися у відповідь на вчинення кримінального правопорушення, слід вітати. Хоч і покарання продовжує займати центральне місце в системі кримінально-правових засобів, але не ним єдиним можна досягти ефективних результатів у процесі боротьби зі злочинністю.

З цього приводу свого часу Ч. Беккарія відзначав, що «покарання може застосовуватися лише тоді, коли воно обумовлене крайньою необхідністю захистити інтереси суспільства від шкоди, яку злочин заподіює загальному благу» [59, с. 81-82]. Відповідне твердження апріорі заслуговує на підтримку, зважаючи на тенденцію до гуманізації політики у сфері боротьби зі злочинністю загалом та її підсистем зокрема.

Аналізуючи існуючі наукові позиції з приводу тлумачення «покарання», доводиться констатувати факт їх розмаїття, що обумовлює багатоаспектний характер правової природи інституту покарання. Наведемо окремі з них.

Т. А. Денисовою встановлено, що «кримінальне покарання – це своєрідний феномен, який систематизує філософські, правові та соціально-психологічні складові. На підставі такого розуміння визначено, що в основу феномену покарання покладено його дуалістичний характер. З одного боку, покарання передбачає кару та відплату за вчинений злочин, а з іншого, – виправлення засудженого, запобігання ним вчинення нових злочинів і соціальне відновлення його особистості. Залежно від підходів до розуміння покарання, можуть докорінно змінюватися й результати практичного застосування цього інституту» [60, с. 24]. Якраз в окреслених напрямках буде проявлятися кримінально-правове та кримінально-виконавче розуміння соціальних явищ, які охоплюватимуться феноменом «покарання».

Ю. А. Пономаренко визначає покарання: «як передбачене кримінальним законом обмеження у реалізації прав і свобод людини, що застосовується у примусовому порядку за обвинувальним вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, з метою її кари» [51, с. 186].

О. І. Ющик, називаючи покарання необхідним інструментом, за допомогою якого держава здійснює кримінально-правовий захист, тлумачить його «як негативну санкцію, яка відновлює порушену раніше цілісність міжособистісних зв'язків і суспільних відносин» [61, с. 425], «основним змістом якого є органічно включені в себе начала переконання і примушування, кари і виховання, а також наявний елемент погрози застосування кари» [62, с. 241].

З точки зору О. В. Козаченка та М. Г. Мелкіян, «культуро-антропологічна методологія, яка орієнтована на забезпечення балансу інтересів людини, суспільства і держави, дає можливість розглядати покарання як сукупність об'єктивних (цілі та підстави для застосування) та суб'єктивних (суб'єкт покарання та процесуальний порядок що базується на судовому розсуді) властивостей, визначення яких дає можливість оптимізувати нормативні характеристики покарання, а врахування їх же створює передумови для належного й ефективного застосування даного виду заходу кримінально-правового характеру, який залишається найбільш витребуваним у процесі застосування норм кримінального права» [63, с. 48].

Використана доктринальна конструкція уявлення про покарання, як сукупності властивостей об'єктивного та суб'єктивного характеру, дозволила О. Козаченку зробити висновок про те, що: «покарання являє собою особливий вид кримінально-правового заходу примусового характеру, який застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаною винною у вчиненні злочину (кримінального проступку) у встановленому процесуальному порядку, реалізація якого супроводжується необхідним і достатнім обмеженням прав і свобод правопорушника і виступає актом

відновлення соціальної справедливості, порушеної вчиненням злочину (кримінальним проступком) [64].

За твердженням І. В. Гриб та І. І. Циліорик, «під покаранням розуміють негативну оцінку злочинця та його діяння з боку держави і суспільства, яке служить заходом державного примусу, що призначається від імені держави до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в позбавленні й обмеженні прав і свобод засудженого. Отже, у будь-якому разі покарання було і залишається суворим, історично мінливим, але необхідним засобом ефективної боротьби зі злочинністю» [65, с. 276-277].

Як слушно зауважує Ю. В. Кернякевич-Танасійчук, «тлумачення покарання як специфічного виду реакції держави на кримінальне правопорушення, як заходу державного примусу, як однієї з форм реалізації кримінальної відповідальності, як одного із засобів запобігання злочинності тощо наведеними дефініціями не вичерпується» [66, с. 118].

Допустимо також стверджувати, що покарання виступає міжгалузевим інститутом кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого права, а також відповідно може розглядатися як міжгалузевий інститут названих галузей законодавства [67, с. 110], а також підсистем політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Спробуємо обґрунтувати наведену вище позицію. Так, до прикладу, Є. С. Назимко з приводу розуміння інституту покарання неповнолітніх у кримінальному праві України, вказує, що: «це система кримінально-правових норм, закріплених у положеннях Загальної та Особливої частини КК України, яка визначає мету, систему (види та розміри), особливості призначення покарання дитині у віці від 16 років (в окремих, передбачених законом, випадках – від 14 років)» [68, с. 23].

За аналогією із запропонованим визначенням допустимою є дефініція більш загального поняття «інституту покарання» як системи кримінально-правових норм, закріплених у положеннях Загальної та Особливої частини КК України, які окреслюють мету, систему покарань, а також питання їх

призначення. При цьому, слід пам'ятати, що стадією призначення функціонування інституту покарання не завершується, а продовжується на стадії виконання або при застосуванні міжгалузевого інституту звільнення від покарання, його відбування тощо.

Більше того, маючи на меті запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, покарання наділене кримінологічною (профілактичною) функцією, а тому є предметом дослідження не лише наук кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого права, а й науки кримінології.

В якості додаткового підтвердження цього факту варто навести міркування Б. М. Головкина про те, що «Об'єктом кримінологічного пізнання є сукупність суспільних відносин, пов'язаних зі злочинністю та протидією злочинності» [69, с. 61].

Слід окрему увагу звернути на те, що у системі науки кримінального права інституту покарання присвячена її окрема частина, яка носить назву «пеналогія» або вчення про покарання.

В Юридичній енциклопедії А. А. Музика та В. М. Пуйко, тлумачачи терміно-поняття «пеналогія» роблять висновок про те, що: «Пеналогія виникла як розділ кримінально-правової науки, що на емпіричній основі розглядає покарання як соціально-правове явище, його сутність, зміст, ознаки, властивості, мету й ефективність окремих видів покарання в запобіганні злочинності. З часом ті чи інші питання пеналогії як науки дістали відображення в інших дисциплінах: у кримінальному праві – поняття покарання, його мета, система видів; у філософії права – морально-етичний зміст покарання як соціально-правового явища; в кримінології – ефективність покарання як засобу боротьби зі злочинністю; у пенітенціарії – особливості виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, – насамперед у вигляді позбавлення волі; в пенітенціарному праві (кримінально-виконавчому) – питання нормативного забезпечення процесу виконання

покарання» [70, с. 470]. Такий підхід свідчить про розуміння інституту покарання в якості міждисциплінарної категорії названих вище галузей науки.

Р. Ш. Бабанли наголошує на «необхідності виокремлення єдиної науки – пенології, предметом якої мають стати всі питання, пов'язані із реалізацією інституту кримінального покарання, які на сьогодні вивчаються в межах кримінального права, кримінології, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого права. ... предмет пенології мають складати: поняття та мета покарання, види покарань, які можуть призначатися за порушення кримінально-правових заборон; критерії встановлення видів та розмірів покарань за окремі злочини; перелік обставин, які пом'якшують та обтяжують покарання; правила, якими має керуватися суд під час призначення покарання, деталізація та специфікація цих правил до видів злочинів; вплив покарання на стан злочинності; питання, пов'язані із виконанням різних видів покарань (пенітенціарний аспект); аналіз стану реалізації конкретної каральної (або пенологічної) концепції в державі за короткостроковий (1 рік, 2 роки), середньостроковий (5 років) та довгостроковий (10 років) періоди» [71, с. 416].

У контексті аналізу правової природи «покарання» необхідно проаналізувати не лише його мету, яка сьогодні є законодавчо визначеною у КК України, але й варто окреслити функції покарання. Відзначимо, що мету та функції покарання не можна ототожнювати, вони взаємодоповнюють одне одного. Відтак, видається за можливе стверджувати, що суть покарання виражатиметься у його «функціональному призначенні», яке знаходить своє відображення у меті та функціях, які покликане реалізовувати покарання.

На підтвердження нетотожності між «функціями» та «метою» покарання А. О. Осауленко слушно зазначає: «Мета покарання за своєю суттю відображає бажаний результат, який повинен бути забезпечений при застосуванні покарання, а функції покарання в своїй сукупності складають механізм її досягнення» [72, с. 191].

І. В. Козич у найбільш широкому розумінні «функцію» визначає як: «особливий, відносно сталий та об'єктивний вплив конкретного носія на певні відносини чи їх групу, спрямований на виконання певних завдань» [73, с. 85].

З приводу функцій кримінально-правових заходів О. В. Козаченко стверджує, що вони «формують уявлення про зазначені заходи не тільки як систему прийомів і способів правового впливу на кримінальні практики, але як функціонуючу систему, яка має свої змістовні та структурні властивості» [74, с. 172].

Натомість Т. А. Денисова відзначає: «Що стосується функцій покарання, то слід відмітити їх важливу особливість – це те, що в своїй сукупності вони створюють механізм досягнення поставленої мети» [75, с. 223].

Іншими словами кажучи, «функції покарання починають діяти для реалізації мети покарання. Виходячи з філософсько-правового розуміння функції, визначається поняття функцій покарання, як це специфічний прояв його властивостей, характерний спосіб дії покарання. Вона є перетворенням у дійсність об'єктивних можливостей того чи іншого виду покарання в організації суспільних відносин та зв'язків, що виникають у процесі призначення та виконання кримінальних покарань» [60, с. 15].

Ведучи мову про мету покарання, слід зазначити, що вона сформульована у ч. 2 ст. 50 КК України через такі елементи, як: кара, виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а у ч. 3 цієї статті зауважується, що «покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність» [44].

Із наведеного вище законодавчого положення допустимо зробити висновок, що саме кара виступає основною метою покарання. Зрозуміло, що цілі покарання, які виділив законодавець, неможливо розглядати окремо, оскільки кара, виправлення засудженого і запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень нерозривно та органічно пов'язані між собою.

Проте, історично так склалося, що саме кара, як реакція суспільства на протиправну поведінку особи, закріплена сьогодні першочерговим завданням покарання на законодавчому рівні.

Як зазначає Ю. В. Кернякевич-Танасійчук: «кара, будучи і ознакою, і метою покарання, полягає в настанні несприятливих наслідків для засудженого, що виявляється у вигляді обмеження обсягу його прав та свобод, а також покладанні на нього додаткових обов'язків у силу відбування ним покарання та дотримання порядку його відбування» [11, с. 218].

Одночасно слід зауважити, що зі становленням демократичного суспільства та розвитком верховенства права в Україні все більше критиків серед спільноти науковців висловлюються щодо архаїчності підходу до розуміння основної мети і завдань покарання.

Так, наприклад, О. О. Дудоров та М. І. Хавронюк зазначають, що система покарань завжди знаходилась у залежності від тієї мети, якої намагалась досягти державна влада шляхом застосування покарання. З часом мета покарання змінилась – від відплати і залякування до виправлення і запобігання [76, с. 45].

Натомість Т. А. Денисова висловлювала свою позицію щодо кінцевих цілей покарання, до переліку яких відносила: виправлення та ресоціалізацію засуджених, реституцію, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами [60, с. 14].

Про розширення мети покарання, яка повинна включати не лише виправлення, але й ресоціалізацію засуджених говорить і Ю. В. Кернякевич-Танасійчук [11, с. 147], обґрунтовуючи свою позицію необхідністю узгодження норм КК України та КВК України.

За твердженням Г. В. Журбелюк: «Посилення загальної гуманістичної спрямованості простежується і в самому розумінні покарання. Воно розглядається вже не стільки як кара за скоєний злочин, скільки як засіб можливого виправлення і перевиховання засудженого, як засіб попередження злочинності в цілому. Отже, мету покарання в сумарному вигляді становить

виховання і перевиховання засуджених, загальнопревентивна дія покарання» [77, с. 61-62].

З огляду на наведені вище наукові підходи зрозуміло, що серед науковців постійно тривають дискусії щодо визначення першочергової мети і завдань покарання та закріплення їх на законодавчому рівні.

Одночасно вбачається: як би в умовах нинішнього часу не модифікувалося визначення мети покарання, які б нові цілі перед ним не ставилися, кара (як несприятливі наслідки для особи засудженого за вчинене суспільно-шкідливе діяння) залишатиметься ключовим елементом мети кожного покарання.

Відзначимо, що динамічними є міркування з приводу мети покарання й робочої групи з питань розвитку кримінального права, яка забезпечує розроблення та внесення Президентові України узгоджених пропозицій з питань вдосконалення правової системи України з урахуванням сучасних викликів та потреб демократичного суспільства, зокрема готує та узагальнює пропозиції стосовно змін до законодавства про кримінальну відповідальність [39]. Так, спершу у проекті нового КК України (станом на 14.11.2021 р.) зазначалося, що: «покарання має на меті кару, запобігання кримінальним правопорушенням і спонукання засудженої особи до правослухняної поведінки» [78].

З огляду на таке формулювання можна було зробити висновок, що: «на законотворчому рівні зберігається тенденція до збереження визначення мети покарання через кару, тобто відплату і залякування особи. Мабуть, крізь призму виконання цих завдань розробники нового проекту КК України вбачали можливість досягнення таких цілей як запобігання кримінальним правопорушенням і спонукання особи до правослухняної поведінки» [79, с. 292].

Водночас, виходячи з тексту проекту нового КК України (станом на 25.02.2024 р.) розробники відмовилися взагалі від ідеї формулювання мети покарання. З огляду на те, що покарання є одним із різновидів кримінально-

правових засобів, видається, що за аналогією до нього можна застосувати визначення мети кримінально-правового засобу, яка сформульована у ч. 2 ст. 3.1.1. Проекту як: «убезпечення людини, суспільства та держави від кримінальних правопорушень та інших передбачених цим Кодексом протиправних діянь» [54].

З відповідного формулювання одразу постає питання: що розробники Проекту розуміють під поняттям «убезпечення»? Якщо говорити про фізичне убезпечення, то його можливо досягти при застосуванні покарань, що пов'язані з ізоляцією від суспільства. При їх реалізації в установах виконання покарань забезпечується комплекс заходів, пов'язаних із фізичною, динамічною та процедурною безпекою. Очевидно, що при ізоляції засудженого від суспільства нейтралізується його потенційна небезпека й загроза заподіяння шкоди іншим людям, суспільству та державі. У той же час складно відповісти на питання: яким чином покарання, не пов'язані з позбавленням волі убезпечують людину, суспільство та державу від кримінальних правопорушень? Можливо, шляхом превентивного впливу покарання на порушника через застосування обмежень тих чи інших прав, що передбачено конкретним видом покарання, до особи, що вчинила кримінальне правопорушення.

При цьому у ч. 1 ст. 3.3.1. Проекту, присвяченій загальним правилам призначення покарання, передбачено, що «Суд призначає покарання, яке за видом та розміром є необхідним і достатнім для досягнення його мети. Більш сувора міра покарання призначається лише у разі, якщо менш сувора міра є недостатньою для досягнення цієї мети» [54].

Враховуючи факт закріплення відповідної норми у Проекті, необхідною все-таки є законодавча регламентація мети покарання задля чіткого розуміння його цілей та засобів їх досягнення, а також задля забезпечення належного призначення конкретного виду покарання судом.

За твердженням Н. С. Юзікової «Покарання слугує меті відновлення справедливості, законного порядку у суспільстві; усунення чи мінімізації

наслідків конфлікту між державою, суспільством, громадою та людиною у зв'язку із вчиненням злочину» [80, с. 62]. Крім того, вчена наголошує на запобіганні злочинності – як ключовій меті покарання [80, с. 66].

З огляду на множинність сучасних підходів до розуміння мети і завдань покарання, видається очевидним, що остаточний зміст визначення мети покарання у законодавстві про кримінальну відповідальність може зазнати суттєвих змін у порівнянні з існуючим. Це питання є надзвичайно актуальним і важливим для подальшого дослідження, оскільки, залежно від мети і завдань покарання, повинні і будуть визначатися конкретні його види.

При цьому слушною є позиція Р. В. Вереші, який зазначає, що: «Говорячи про визначення цілей покарання в кримінальному законі, слід підкреслити, що воно створювало і повинно створювати передумови для вимірювання ефективності кримінального покарання» [81, с. 130].

Ведучи мову про функції покарання (як невід'ємний елемент його функціонального призначення), відзначимо, що за їх допомогою втілюється у життя мета покарання.

Як справедливо зазначає Т. А. Денисова: «функції покарання – це основні напрямки кримінально-правової та кримінально-виконавчої діяльності покарання, завдяки якій розповсюджується вплив на особу, до якої покарання призначено і виконано, а також на інших осіб з нестабільною поведінкою з метою уникнення вчинення ними нових злочинів» [75, с. 227].

Натомість О. В. Козаченко стверджує, що: «зміст нормативно визначених функцій покарання – кара, виправлення, запобігання (превенція), які орієнтовані на отримання соціально корисного результату в процесі реалізації цієї форми кримінальної відповідальності, підлягає певному корегуванню з врахуванням домінування принципу верховенства права та використання таких методів наукового дослідження, які орієнтують на врахування здобутків розвитку культури та визнання людини як доцентрової сили функціонування кримінального права та окремих його інститутів, серед яких особливе місце посідає інститут кримінально-правових заходів,

складовою якого є положення про покарання» [82, с. 19]. Як нам видається, зведення функцій покарання до складових його мети є не зовсім правильним, оскільки мета є кінцевим результатом, якого вдається досягнути завдяки застосуванню покарання і внаслідок дії його функцій.

Т. А. Денисова слушно виокремлює «загальносоціальні функції покарання, а саме: захисну, каральну, виховну, соціально-відновлювальну, компенсаційну і соціального контролю» [60, с. 15]; окреслює «коло кримінально-правових функцій, а саме: реалізації принципів призначення покарання; забезпечення загальних начал призначення покарання; врахування обставин, що пом'якшують чи обтяжують покарання при його призначенні; забезпечення призначення покарання за незакінчений злочин і за злочин, що вчинений у співучасті; призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом; визначення покарання за сукупністю злочинів та сукупністю вироків; забезпечення правил складання покарань та зарахування строку попереднього ув'язнення; відновлювальну (впровадження відновлювального правосуддя) [60, с. 16].

Більше того, вченою визначаються «такі кримінально-виконавчі функції, як: каральна, охоронювальна, виправна і запобіжна. Кримінально-виконавчі функції покарання показують шляхи досягнення цілей, поставлених перед покаранням, підтверджують пріоритетність соціально-відновлювальної і запобіжної функції покарання, окреслюють напрямки реформування кримінально-виконавчої системи» [60, с. 18]. Такий підхід відображає процес дії функцій покарання на всіх етапах кримінального провадження, а також у черговий раз підтверджує міжгалузевий характер інституту покарання.

У свою чергу А. О. Осауленко виділяє: «охоронну, каральну, виховну та превентивну функції покарання. Перераховані функції є притаманними для всіх видів покарань, вони доповнюють одна одну, тісно взаємозв'язані між собою, а в деяких випадках має місце їх взаємопроникнення» [72, с. 191].

О. Г. Колб та І. О. Колб виокремлюють безпекову функцію покарання, яка відображається у забезпеченні безпеки засуджених, персоналу Державної

кримінально-виконавчої служби України та інших осіб. Ця функція, у першу чергу, визначена у ст. 3 Конституції України та в ч. 1 ст. 1 КК, а також в ч. 1 ст. 1 та ч. 1 ст. 104 КВК України. Зокрема, в ч. 1 ст. 1 КК зазначено, що КК України має завдання правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина та інших об'єктів кримінально-правової охорони [83, с. 49].

Запропонований авторський підхід є актуальним з огляду на пропозицію розробників проєкту нового КК України сформулювати мету кримінально-правових засобів через «убезпечення людини, суспільства та держави від кримінальних правопорушень та інших передбачених цим Кодексом протиправних діянь», але одночасно потребує коригування і ширшого тлумачення.

Очевидно, що безпекова функція покарання не повинна обмежуватися лише змістовим наповненням «пенітенціарної безпеки» як «стану захищеності засуджених, персоналу, інших осіб від небезпек та загроз під час перебування в місцях несвободи Міністерства юстиції України, що в підсумку сприяє досягненню мети захисту інтересів особи, суспільства і держави» [84, с. 105]. Їй притаманний значно більший потенціал.

Тому, консолідація зусиль представників наукової спільноти і фахівців у сфері правозастосовної діяльності довкола розроблення і відображення у проєкті нового КК України поняття, мети і функцій покарання, основних принципів його застосування, системи і видів цього кримінально-правового засобу є надзвичайно важливим для доступності, зрозумілості і передбачуваності у своєму застосуванні. Вказане у кінцевому результаті дозволить гарантувати утвердження як верховенства права в державі загалом, так і сприятиме забезпеченню «якості закону», зокрема.

1.3. Система покарань за кримінальним законодавством України.

Система покарань – не просто теоретична конструкція, вона наділена прикладним значенням. Вона є тією основою, на якій ґрунтується діяльність суду щодо визначення міри покарання (конкретного виду і розміру чи строку

покарання) конкретній особі з огляду на чинники суб'єктивного та об'єктивного характеру, що дозволяє здобути найоптимальнішого рівня досягнення цілей покарання.

Як зауважує Н. В. Басалюк: «Система покарань у різні історичні періоди ставала предметом аналізу правників й істориків. Перелік, що утворював систему покарань починаючи із перших нормативно-правових актів, залежав від соціально-економічної формації і повністю відображав кримінально-правову політику держави» [85, с. 19].

Так «досягнення науки кримінального права періоду царизму проявилось у зародженні вчення про систему покарань. У Радянській період автори його розвивали відповідно до утверджених соціалістичних принципів, із позиції класового підходу. Загальносвітова тенденція гуманізації знайшла своє утілення у побудові системи покарань незалежної України, а гнучкість кримінально-правової науки проявилася у можливості проведення досліджень вільних від ідеології» [85, с. 19].

Сьогодні ст. 51 КК України, маючи найменування «Види покарань», по суті передбачає не звичайний їх перелік, а систему. Відповідний висновок можна зробити з огляду на дефініцію поняття «система, під якою прийнято розуміти множину взаємопов'язаних елементів, що утворюють єдине ціле, взаємодіють із середовищем та між собою, і мають мету [86]. Натомість система покарань – це встановлений у КК вичерпний перелік розташованих у певному порядку видів покарань [76, с. 335]; визначений кримінальним законом і обов'язковий для суду перелік покарань, розміщених у певній послідовності залежно від їх тяжкості [87, с. 488].

Справді, передбачені у кримінальному законі види покарань закріплені не в хаотичному порядку, а залежно від ступеня їх суворості. Тому очевидно, що ст. 51, а також ст. 98 (що визначає систему покарань, яка може бути застосовано до неповнолітніх осіб) КК України варто перейменувати на «Система покарань» і відповідної помилки не допускати при роботі над проєктом нового КК України [88, с. 146]. При цьому важливим теоретичним

значенням наділені класифікації покарань за різними критеріями, які будуть предметом нашого подальшого дослідження.

Як зазначалося вище, у КК України основою для класифікації покарань служить ступінь їх суворості.

Крім того, у кримінальному законодавстві йде мова про основні та додаткові покарання. За твердженням О. О. Дудорова та М. І. Хавронюка: «Для реалізації принципу індивідуалізації покарання першочергове значення має класифікація покарань за їх юридичною значущістю. Покарання поділяються на такі, що можуть застосовуватися:

- 1) лише як основні;
- 2) лише як додаткові;
- 3) як основні і як додаткові» [76, с. 337-338].

Зокрема, відповідно до ст. 52 КК України «до основних видів покарань належать громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, пробаційний нагляд, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі. Додатковими покараннями є позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу та конфіскація майна. Штраф та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю можуть застосовуватися як основні, так і як додаткові покарання» [44].

Як відзначають Н. А. Мирошниченко та Н. В. Басалюк: «Ризик бути покараним і за допомогою основного, і за допомогою додаткового покарання стимулює осіб до відмови вчинювати кримінальне правопорушення (функція попередження); призначення додаткові покарань сприяє виправленню засудженого, додатково стимулюючи відмовитися від корисливої поведінки, службових зловживань, недобросовісної професійної чи іншої діяльності, що напряду корелює з виправною функцією покарання, яка покликана забезпечити неухильне дотримання соціальних норм, скорегувати антисоціальну орієнтацію, допомагає переоцінити правопорушнику свою

поведінку» [89, с. 199-200]. Відтак, за допомогою застосування додаткових покарань у комплексі з основним збільшується обсяг правообмежень та інтенсифікується кримінально-правовий вплив на особу, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Аналіз наукової літератури дозволив також виокремити наступні критерії для поділу покарань, на основі яких допустимо виділяти окремі групи покарань:

- за строком:
 - 1) строкові;
 - 2) безстрокові та
 - 3) одномоментні чи одноактні, без визначення строку;
- за зв'язком з ізоляцією від суспільства:
 - 1) пов'язані з ізоляцією від суспільства та
 - 2) не пов'язані з ізоляцією від суспільства;
- за суб'єктом, до якого вони застосовуються:
 - 1) загальні та
 - 2) спеціальні тощо.

До строкових покарань належать ті, які мають визначений строк їх застосування. До цих видів можна віднести: позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк. Натомість, безстроковими визнаються покарання, які не мають визначеного строку їх застосування: позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, довічне позбавлення волі.

Два види покарання, як підкреслює П. Л. Фріс, – штраф і конфіскація майна – не належать до жодної з цих груп, оскільки будучи майновими покараннями, не пов'язані з тим чи іншим строком, а виконуються одномоментно [6, с. 314]. Зауважимо, що новий вид покарання у виді

пробаційного нагляду належатиме до строкових покарань, оскільки призначається на строк від одного до п'яти років (ч. 4 ст. 59¹ КК України).

За пов'язаністю з ізоляцією від суспільства покарання можна поділити на дві групи:

1) покарання, пов'язані з ізоляцією від суспільства (арешт, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі);

2) покарання, не пов'язані з ізоляцією від суспільства (усі інші) [76, с. 338].

Поділ покарань на загальні та спеціальні має тривалу історію існування і є загально визнаним у сучасній науці кримінального права.

Загальними визнаються види покарання, які можуть бути застосовані до будь-якої особи, що засуджується за вчинений злочин [6, с. 314]. Як правило, загальні покарання прийнято поділяти на дві підгрупи: а) загальні покарання без обмеження кола осіб – штраф, конфіскація майна, позбавлення волі на певний строк; б) загальні покарання з обмеженням кола осіб – громадські роботи, виправні роботи, арешт, обмеження волі та довічне позбавлення волі. Ці покарання не можуть застосуватись до певних категорій осіб в силу прямої вказівки на це в законі [90].

За твердженням М. В. В'юника: «спеціальний вид покарання – це засіб примусу, що застосовується від імені держави за обвинувальним вирокком суду до особи, визнаної винною у вчиненні кримінального правопорушення, і полягає в такому обмеженні в реалізації її прав та свобод, яке обумовлене спеціальним статусом цієї особи. З урахуванням кількісного та видового наповнення системи кримінальних покарань до спеціальних його видів за чинним КК України належать чотири, а саме: позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, службові обмеження для військовослужбовців та тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців» [91, с. 7].

Одночасно автором аргументовано позицію, що: «арешт при призначенні його військовослужбовцям має особливість тільки в стадії виконання і не має змістовних особливостей, у зв'язку із чим не належить до спеціальних видів покарань» [91, с. 7]. Однак сьогодні з огляду на зміни внесені до кримінального законодавства покарання у виді арешту застосовується виключно до військовослужбовців, а тому його доцільно розглядати в якості спеціального виду покарання.

Непоодинокими є також класифікації покарань в залежності від особливостей суб'єктів, яким вони можуть призначатися, зокрема, вагітних жінок, військовослужбовців строкової служби, осіб віком понад 65 років та осіб, що досягли пенсійного віку, тощо. Але, як правило, такі класифікації мають виключно теоретичне значення [92, с. 16].

При цьому, зауважимо, що, до прикладу, у процесі виконання-відбування покарання вагітними жінками у виді позбавлення волі на певний строк встановлюються у кримінально-виконавчому законодавстві окремі особливості його відбування у вигляді додаткових гарантій для відповідної категорії осіб (ст.ст. 141-142 Кримінально-виконавчого кодексу України), що має своє кримінально-виконавче значення і забезпечує реалізацію принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань.

Раніше, у період чинності Виправно-трудоного кодексу УРСР, виходячи з його найменування і цілей процесу виконання-відбування покарань йшла мова про їх класифікацію, виходячи з характеру їх впливу на засудженого, на 1) пов'язані з виправно-трудоим впливом та 1) не пов'язані з таким. Нині така класифікація видається такою, що втратила свою актуальність, не зважаючи на декларування серед цілей покарання «виправлення» та присутності у системі покарань, до прикладу, «виправних робіт» [93, с. 247].

Особливий інтерес викликає класифікація покарань за характером правообмежень, які зазнає засуджена особа у результаті їх застосування. За цим критерієм покарання підлягають поділу на групи:

- 1) ті, які здійснюють морально-психологічний вплив на особу;

- 2) ті, які впливають на реалізацію права на зайнятість, інших трудових прав;
- 3) ті, які встановлюють майнові обмеження;
- 4) ті, які впливають на особисту свободу особи.

У свою чергу Ю. А. Пономаренко «залежно від характеру та змісту обмежень суб'єктивних прав засудженого» виділяє:

1) покарання, спрямовані на обмеження права на особисту свободу (пов'язані з позбавленням волі), - арешт, тримання в дисциплінарному батальйоні, позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі;

2) покарання, спрямовані на обмеження права власності (майнові покарання), - штраф та конфіскація майна;

3) покарання, спрямовані на обмеження права на працю, - позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю та громадські роботи;

4) покарання, спрямовані на одночасне обмеження декількох прав засуджених (комплексні покарання), - позбавлення звання, рангу, чину, кваліфікаційного класу (обмежує право власності, право на працю та інші права); виправні роботи (обмежують право на працю та право власності) і службові обмеження (обмежують право на працю та право власності); обмеження волі (обмежує право на особисту свободу та право на працю)» [94, с. 43-45].

Натомість О. П. Рябчинська та Л. П. Заставська «види покарань за таким критерієм як обсяг та зміст обмежень прав (які визначені на конституційному рівні) і свобод засудженого, згруповують таким чином:

- 1) види покарань, що обмежують громадянські (особисті) права;
- 2) види покарань, що обмежують економічні права» [95, с. 85]. За їх твердженням: «Виділення як критерію групування покарань обмеження економічних прав дає змогу включати до цієї групи як покарання, які обмежують переважно одне з таких прав, скажімо, право власності (штраф і

конфіскація майна), так і покарання, спрямовані на одночасне обмеження декількох прав засуджених одного характеру» [95, с. 85].

Класифікацію покарань пропонується здійснювати і за іншими критеріями, наприклад «залежно від припустимості їх застосування до неповнолітніх, можливості застосування умовно-дострокового звільнення від їх відбування тощо» [96, с. 331].

Значним прикладним потенціалом наділені також такі підстави для поділу покарань, як: «зв'язок покарання з використанням примусової праці засудженого чи без її використання; ступінь суворості режимних обмежень; можливість заміни покарання іншими видами покарань» [76, с. 339].

Видається, що перелік окреслених вище критеріїв для класифікації покарань наділений невичерпним характером і може бути розширений. При цьому слід зауважити, що різні класифікаційні критерії відіграють різну правову роль (значення) у механізмі боротьби зі злочинністю (кримінально-правову, кримінально-виконавчу, кримінологічну), що у черговий раз свідчить про багатоаспектний характер інституту покарання.

Повертаючись до питання «системи покарань», зазначимо, що у юридичній літературі можна зустріти різноманітні підходи щодо тлумачення досліджуваної правової категорії. Наведемо окремі з них.

Л. В. Багрій-Шахматов трактує систему покарань: «як встановлений українським кримінальним законом вичерпний, такий, що не підлягає довільному зміненню обов'язковий для суду перелік покарань, розташованих у певному порядку, і такий, що залежить від тих основних завдань, які вирішуються нашою державою в процесі її історичного розвитку» [97, с. 454].

З огляду на запропоновану дефініцію та в результаті аналізу історії становлення та розвитку інституту покарання в Україні можна зробити висновок, що система покарань є правовою категорією наділеною динамічним характером та її змістовне наповнення, її елементи (окремі види покарань) буде залежати від історичного періоду розвитку держави, соціально-економічних обставин тощо.

Як слушно зауважує М. В. В'юник, система покарань «повинна бути диференційованою, ефективною та актуальною – відповідати рівню розвитку суспільства та номенклатурі злочинності. Диференційована система покарань дозволяє найбільшою мірою узгодити призначуване покарання з урахуванням особливостей конкретного кримінального правопорушення і особи, яка його вчинила. А у зв'язку з постійним розширенням різновидів суспільних відносин, вдосконалюються і диференціюються способи посягання на ті чи інші суспільні відносини, тобто різноманітність злочинів, а відповідно повинні розвиватися і засоби боротьби зі злочинністю – покарання» [92, с. 12].

Ревізію системи покарань доцільно робити на основі визначення ефективності того чи іншого виду покарань, законності порядку його застосування, про що мова буде йти в наступному розділі роботи.

В. І. Тютюгін розуміє систему покарань: «як сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою заходів державного примусу, які обмежують права і свободи особи, визнаної винною у вчиненні злочину, мають спільні цілі, призначаються тільки за вироком суду й упорядковані в законі про кримінальну відповідальність (ст. 51 КК) залежно від ступеня їх суворості у вигляді обов'язкового для суду і вичерпного переліку окремих видів покарань, розташованих у цьому переліку в послідовності від менш до більш суворого» [98, с. 435].

Натомість Ю. А. Пономаранко систему покарань пропонує визначати: «як встановлену кримінальним законом узгоджену і упорядковану закриту множину видів покарань, що є підставою для визначення караності окремих видів кримінальних правопорушень» [51, с. 453].

До ознак, що властиві системі покарань відносять наступні:

- 1) система покарань встановлюється тільки законом, причому лише законом про кримінальну відповідальність;
- 2) систему покарань подано у вигляді їх переліку, який є обов'язковим для суду;
- 3) перелік покарань, що утворює їх систему, є вичерпним;

4) система покарань припускає їх розташування в законодавчому переліку в певному порядку, а саме за ступенем їх суворості [96, с. 328-329].

Н. В. Басалюк, визначаючи систему покарань як: «конструктивну множину видів покарань, яка є втіленням нормативної реакції законодавця на різні прояви кримінально-протиправної поведінки» [99, с. 175], до її ознак пропонує відносити: «цілісність, яка не зводить систему покарань до простого об'єднання її елементів і відображає взаємодію системи покарань із зовнішнім середовищем. Система покарань є складовою інших надсистем і саме ознака цілісності дає можливість розглядати систему одночасно і як єдине ціле, і як підсистему вищих рівнів. Зокрема, система покарань володіє відносною самостійністю у рамках більш широкої системи кримінальної відповідальності; цілеспрямованість – система покарань має певну ціль існування, що виражається у її інструментальній цінності, виступаючи, хоч і непрямо засобом захисту суспільних інтересів від кримінальних правопорушень. Із цілеспрямованістю тісно пов'язана властивість функціональності системи; структурність: система покарань складається з частин, елементів, тобто має структуру. Елементами системи покарань є види покарань, які володіють властивістю ідентифікаційності – кожний елемент може бути виділений з системи; ієрархічна побудова; стійкість» [99, с. 175-176].

Як зауважує Ю. А. Пономаренко: «у системі покарань за КК України 2001 року збережено й розвинуто більшість традиційних для вітчизняного кримінального законодавства положень» [100, с. 32]. По-суті такі положення є характерними ознаками системи покарань, успадкованими з раніше діючого кримінального законодавства.

Зокрема, до них раніше згадуваний вчений відносить:

1) традиційне положення про закритість такої системи і визначення усіх її елементів виключно кримінальним законодавством України;

2) традиційне положення про визначення співвідношення окремих видів покарань за ступенем їх суворості;

3) традиційний поділ окремих видів покарань на основні та додаткові, визначені особливості призначення окремих видів покарань в якості як основних, так і додаткових, встановлені хоча б фрагментарно правила поєднання окремих видів покарань тощо;

4) традиційне значення системи покарань, яке проявляється на обох рівнях кримінально-правового регулювання суспільних відносин. Зокрема, на першому (правотворчому) рівні система покарань традиційно виступає законодавчою основою для пеналізації окремих злочинів. На другому (правозастосовному) рівні вона визначає межі тих каральних засобів, які можуть застосовувати суди до осіб, визнаних винними у вчиненні злочину [100, с. 32-33].

Натомість серед інноваційних тенденцій, відображених у чинній системі покарань, можна назвати наступні:

1) створення спеціальних видів покарань, тобто таких видів, які зберігаючи риси певних традиційних (загальних) видів покарань, разом з тим набувають додаткових властивостей, які дозволяють індивідуалізувати їх каральний вплив на окремі категорії засуджених (наприклад, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців та службові обмеження для військовослужбовців);

2) конвергенція окремих видів покарань, яка виразилася в появі нових видів покарання, які поєднують в собі каральні властивості нових раніше відомих видів покарань та (або) інших заходів впливу. Яскравим прикладом прояву такої тенденції стала, зокрема, поява в системі покарань обмеження волі;

3) диверсифікація кримінально-правових заходів впливу на злочинність. І хоча такі заходи не є видами покарань, і не входять до системи покарань, однак їх поява зумовила необхідність уточнення не тільки самого поняття покарання, а й меж окремих видів покарання і тим самим усієї системи покарань;

4) прагнення законодавця до реформування змісту окремих видів покарань з метою приведення їх до нинішніх соціальних та економічних реалій життя суспільства. Зокрема, це проявилось в реформуванні змісту таких традиційних видів покарання як штраф та виправні роботи, в появі в якості самостійного виду покарання арешту як короткочасного позбавлення волі тощо [100, с. 33-34].

Враховуючи динамічний характер інституту покарання та його системи, яка повинна реагувати на суспільні зміни, очевидно, що в результаті прийняття нового КК України можна буде окреслити нові тренди (вектори) розвитку досліджуваного інституту.

Ведучи мову про значення системи покарань, слід ще раз наголосити, що вона відіграє важливу, не лише теоретичну, але й практичну роль. Система покарань, створена законодавцем є основою диференціації санкцій у статтях Особливої частини КК України. На ній ґрунтується також діяльність судів при визначенні покарання особам, які вчинили суспільно небезпечні дії [87, с. 488].

Як зауважує О. П. Рябчинська: «Чинна система покарань покликана визначати однаковість у правозастосовній діяльності, а отже бути важливим засобом забезпечення законності. Вона включає в себе різноманітні за змістом та характером покарання, що дає можливість забезпечити його індивідуалізацію та справедливість відповідно до тяжкості вчиненого злочину і особи винного. Обґрунтованим є надання системі покарань визначального значення в аспекті реалізації і інших кримінально-правових принципів: законності, справедливості, гуманізму, особистої і винної відповідальності та завдань Кримінального кодексу в цілому» [101, с. 220].

Система покарань також виступає матеріальною основою для подальшого процесу їх виконання-відбування та для формування системи виконання покарань.

Так, КВК України покликаний регулювати порядок і умови виконання та відбування покарань [102], які закріплені у КК України.

Система покарань за чинним КК України складається з переліку, який містить 13 позицій. Як вже зазначалося раніше, покарання у цій системі розташовані від менш до більш суворого.

Так ст. 51 КК України передбачає наступні види покарань:

- 1) штраф;
- 2) позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу;
- 3) позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю;
- 4) громадські роботи;
- 5) виправні роботи;
- 6) службові обмеження для військовослужбовців;
- 7) конфіскація майна;
- 7¹) пробаційний нагляд;
- 8) арешт;
- 9) обмеження волі;
- 10) тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців;
- 11) позбавлення волі на певний строк;
- 12) довічне позбавлення волі [44].

Закріплення свого часу розгалуженої системи покарань очевидно є підтвердженням втілення у життя принципів справедливості та гуманізму, диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності. Одночасно сьогодні доречно вести мову про оновлення системи покарань з огляду на відповідність закону, часу, соціально-економічній ситуації тощо окремих її елементів. Очевидно, що й умови воєнного часу, у яких перебуває Українська держава, також диктують свої правила внесення необхідних коректив до системи засобів кримінально-правового реагування на окремі злочинні діяння.

Крім того, «обов'язковою умовою високої ефективності системи покарань є відповідність функціональних характеристик інституту покарання суспільній моралі. Це означає, що з метою проведення якісних реформ

вітчизняного інституту покарання необхідно усунути негативний вплив суспільних стереотипів на застосування кримінальних норм» [49, с. 247].

До прикладу, Ю. А. Пономаренком пропонується «видами покарання, які підлягають закріпленню в теоретичній моделі їхнього переліку (системи) вважати (за ступенем зростання суворості): громадські роботи, штраф, обмеження свободи, ув'язнення на певний строк та довічне ув'язнення. Громадські роботи та штраф можуть бути і основним, і додатковим покаранням, решта видів покарань – лише основними. Інші правові засоби, що за чинним КК визнаються видами покарань, мають бути або визнані засобами безпеки (наприклад, позбавлення права обіймати певні посади або займатися певними видами діяльності), або виключені з нього (наприклад, виправні роботи), або «поглинуті» названими видами покарань (наприклад, арешт – ув'язненням на певний строк)» [103, с. 22].

У проєкті нового КК України здійснено класифікацію покарань за видом вчиненого правопорушення на ті, що можуть застосовуватися за вчинення злочинів, а також ті, що призначаються у разі вчинення проступків. Зокрема ст. 3.2.1. передбачається, що: «1. За вчинення злочину встановлюються як основні такі види покарань: 1) штраф; 2) ув'язнення на певний строк; 3) довічне ув'язнення. 2. Штраф також може призначатися як додаткове покарання разом з ув'язненням на певний строк. 3. За вчинення проступку встановлюються як основні такі види покарань: 1) безоплатні роботи; 2) грошове стягнення; 3) обмеження свободи пересування; 4) арешт. 4. Грошове стягнення також може призначатися як додаткове покарання разом з обмеженням свободи пересування або арештом» [54].

На окрему увагу заслуговує питання покарань, які можуть застосовуватися до осіб, що не досягли 18-тирічного віку. Так, ст. 98 КК України передбачає, що: «До неповнолітніх, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення, судом можуть бути застосовані такі основні види покарань:

- 1) штраф;

- 2) громадські роботи;
- 3) виправні роботи;
- 4) пробаційний нагляд;

5) позбавлення волі на певний строк. До неповнолітніх можуть бути застосовані додаткові покарання у виді штрафу та позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю» [44]. Раніше, до вступу в дію змін до КК України 28 березня 2024 року, якими запроваджено пробаційний нагляд як вид покарання, до системи покарань неповнолітніх належав також арешт.

Як свого часу зазначали А. А. Березовський та Н. Л. Березовська: «сьогодні до неповнолітніх суд з усіх передбачених покарань фактично застосовує і може застосувати, як правило, позбавлення волі. Такий висновок є очевидним з огляду на те, що громадські роботи, виправні роботи, арешт не застосовуються до осіб, які не досягли 16-літнього віку. Ця проблема гостро торкається насамперед осіб, яким ще не виповнилося 16 років та яким за чинним КК України суд може застосувати лише штраф та позбавлення волі на певний строк. При застосуванні судом до таких осіб покарання у переважній більшості випадків можливість призначити штраф дуже мала. Методом виключення можна дійти до висновку, що залишиться лише позбавлення волі на певний строк, яке може бути застосоване без виключення, в тому числі і до неповнолітніх з 14 років» [104, с. 108].

З огляду на наведені вище міркування загальна система покарань видається гуманнішою у порівнянні із системою покарань неповнолітніх, зокрема тих, що не досягли 16-ти років [105, с. 297].

А тому видається цілком слушною та обґрунтованою позиція «про необхідність невідкладного оновлення системи покарань, що можуть застосовуватися в Україні до неповнолітніх злочинців. Потреба цьому впливає з недостатньої виховної та корекційної ефективності існуючої системи покарань, її застарілості, невідповідності умовам ринкової економіки, а також іншим реаліям сьогодення. Назріла необхідність доповнення КК новим

переліком покарань, що можуть застосуватися до неповнолітніх. Також потрібно включати до законодавства України про кримінальну відповідальність положення, відповідно до якого суд може застосувати до неповнолітніх, що вчинили злочини середньої чи невеликої тяжкості, інші покарання, не пов'язані з позбавленням волі і не передбачені в санкції кримінально-правової норми» [106, с. 10].

На думку В. М. Бурдіна, з якою не можна не погодитися, все це підкреслює необхідність доповнення КК новим переліком покарань для неповнолітніх. Наведемо конкретні пропозиції згадуваного вище вченого:

«1. Покладення на неповнолітнього, який досяг 14-річного віку, з урахуванням його майнового становища або наявності відповідних трудових навичок, обов'язку усунути заподіяну шкоду або виконати на користь потерпілого певні роботи – з метою компенсації заподіяної шкоди. 2. Штраф. Це покарання призначається неповнолітнім, які мають власне майно, достатнє для його сплати. 3. Позбавлення права займатися певною діяльністю. 4. Обов'язок відвідувати корекційну навчально-виховну програму. 5. Громадські роботи. 6. Виправні роботи. Це покарання призначається неповнолітнім, які досягли 16-річного віку, за місцем їхньої роботи на строк від двох місяців до одного року. Із заробітку неповнолітнього, засудженого до виправних робіт, здійснюється відрахування в дохід держави в розмірі, встановленому вироком суду, в межах від 5 до 10 відсотків. 7. Арешт. Це покарання полягає у триманні неповнолітнього в умовах суворої ізоляції від 15 до 45 діб. Підлітки віком від 11 до 16 років відбувають арешт тільки у вільний від навчання час та у вихідні дні. 8. Направлення неповнолітнього до спеціальної виховної установи закритого типу на строк від одного до трьох років. 9. Позбавлення волі на певний строк. Строк позбавлення волі для осіб, яким на момент вчинення злочину не виповнилось 18 років, не може перевищувати 10 років. Підліткам, які вчинили злочин у віці від 11 до 14 років, суд може призначити лише такі покарання: обов'язок відвідувати спеціальну корекційну навчально-виховну

програму; громадські роботи; арешт; направлення до спеціальної виховної установи закритого типу» [107, с. 171-173].

У проєкті КК України у статті 3.10.3. закріплено допустимий перелік покарань щодо неповнолітньої або молоді особи, зокрема: «1. Штраф і грошове стягнення застосовуються до неповнолітньої або молоді особи, якщо вона має самостійний дохід або власне майно, на яке може бути звернене стягнення. 2. Ув'язнення на певний строк призначається особі, яка вчинила злочин у віці до 18 років, на строк не більше 15 років: 1) за сукупністю злочинів; 2) за сукупністю вироків; 3) за злочини 9 ступеня тяжкості, які є злочинами геноциду, злочинами проти людяності або воєнними злочинами. 3. Безоплатні роботи особою, яка не досягла 18 років, виконуються 20 годин на місяць, від 1 до 2 годин на день. 4. Несплачену без поважної причини у строк, передбачений частинами 6 чи 7 статті 3.2.7 цього Кодексу, суму грошового стягнення, призначеного особі, яка була невнолітньою на момент вчинення кримінального правопорушення, суд замінює обмеженням свободи пересування із розрахунку один день за три розрахункові одиниці несплаченого грошового стягнення» [54].

Крім того, як передбачається ч 3. ст. 3.2.1. проєкту КК України: «Замість штрафу для неповнолітньої особи у випадку, передбаченому статтею 3.10.1 цього Кодексу, призначається суспільно корисні роботи відповідно до статті 3.5.5 цього Кодексу» [54].

При цьому, виходячи із змісту проєкту КК України, який визначає у ч. 2 ст. 1.4.1. значення термінів, «неповнолітньою (дитиною) особою вважається людина, яка досягла 14-річного віку, але не досягла 18-річного віку (п. 11 б), натомість під молодією особою розуміється особа, яка досягла 18-тирічного віку, але не досягла 21-річного віку» (п. 28) [54].

Більш ніж своєчасним видається перегляд існуючої впродовж двох десятиліть системи покарань, зокрема, неповнолітніх осіб, враховуючи проблеми функціонування досліджуваного інституту. Одночасно позитивно слід оцінювати норму, закріплену у статті 3.10.2. Проєкту нового КК України,

яка передбачає, що: «Кримінально-правові засоби щодо неповнолітньої або молоді особи застосовуються з урахуванням: 1) віку такої особи, 2) рівня її інтелектуального розвитку, 3) умов її життя і виховання та 4) впливу на неповнолітню особу дорослих» [54], що дозволяє забезпечити індивідуальний підхід до визначення виду покарання (як різновиду кримінально-правових засобів) конкретній особі з огляду на об'єктивні обставини її життя та виховання, а також суб'єктивні характеристики її особистості тощо.

Варто також зазначити, що важливе значення у системі заходів державного примусу, що можуть застосовуватися до неповнолітніх осіб відіграє відновне правосуддя. Ю. І. Микитин визначає відновне правосуддя «як особливу кримінально-процесуальну форму, на основі якої сторони кримінально-правового конфлікту вирішують його за посередництва третьої нейтральної сторони шляхом максимального відновлення матеріального, морально-психологічного стану та соціального статусу, що існував до вчинення злочину» [108, с. 6].

За твердженням Н. В. Неледві «під відновним правосуддям щодо неповнолітніх слід розуміти сукупність процедур соціального примирення між потерпілим та неповнолітнім правопорушником (із можливістю залучення громади), орієнтованих на розв'язання конфлікту несуперницьким шляхом, які не є покаранням або адміністративним стягненням і можуть застосовуватися на різних стадіях кримінального провадження» [109, с. 79]. Як зазначає науковиця: «Процедури відновного правосуддя відповідають сучасному рівню соціального розвитку та є цивілізованими формами виходу з конфлікту. Позитивний потенціал процедур відновного правосуддя має змінити на краще стан запобігання злочинам неповнолітніх, сприятиме їх соціально-психологічній реабілітації, надихатиме на віру у справедливість під час вирішення конфліктів» [109, с. 79].

О. Ю. Петечелом у контексті розробки нового закону про кримінальну відповідальність пропонується «або побудувати нову систему заходів виховного характеру (виховних заходів) або доповнити існуючу новими

заходами, зокрема, публічні вибачення, вказівки про певне місцеперебування дитини, виконання суспільно-корисної роботи, продовження навчання чи роботи, участь у певних соціальних чи психологічних тренінгах, групах, курсах тощо, заборона спілкування з певними особами та/або відвідування окремих закладів чи місць, призначення опікуна-вихователя з числа соціальних працівників, примусове лікування від залежності (алкоголізм, токсикоманія, ігроманія, наркоманія), юнацький арешт (короткострокова ізоляція)» [110, с. 41].

Відтак, очевидно, що практики відновного правосуддя щодо неповнолітніх осіб наділені значним профілактичним потенціалом на шляху боротьби зі злочинністю відповідних осіб і повинні активно використовуватися у поєднанні з інститутом «покарання». Більше того, концепція відновного правосуддя, а також медіація як одна з форм відновного правосуддя може успішно застосовуватися не тільки щодо неповнолітніх, а й щодо осіб, які досягли 18-тирічного віку.

РОЗДІЛ 2.

ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ПОКАРАННЯ В КОНТЕКСТІ ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ

2.1. Ефективність покарання: поняття та критерії визначення.

З метою визначення правової категорії «ефективність покарання» передусім потрібно з'ясувати зміст поняття «ефективність».

Словник іншомовних слів тлумачить «ефективність» як «результат, наслідок будь-яких причин, сил, дій» [111, с. 262]. Натомість у Вікіпедії під «ефективністю» розуміється «відношення корисного ефекту (результату) до витрат на його одержання» [112].

Як зауважує Ю. В. Кернякевич-Танасійчук: «окрім терміну «ефективність» в якості синоніма використовують термін «результативність», що обумовлюється тим, що дослівно з латинської мови *efectus* перекладається як результативність, дієвість, продуктивність тощо. Однак таке ототожнення названих понять є не зовсім правильним» [113, с. 170].

Так Д. В. Ягунов у результаті проведення аналізу співвідношення досліджуваних понять слушно зробив висновок, що: «результативність означає успіх у досягненні запланованої мети. Результативність, на відміну від ефективності, пов'язана не з витраченими ресурсами, а з досягнутими результатами. Отже, все, що називається результативним, не обов'язково є ефективним, але все, що є ефективним, претендує на те, щоб називатися результативним» [114, с. 153].

Категорія «ефективність» характерною є, як правило, для економічної, технологічної, сфери державного управління тощо. У галузі права прийнято оперувати поняттям «ефективність права», що визначається як: «співвідношення фактичних результатів здійснення норми права та декларованої нею мети» [115, с. 369].

П. Д. Гуйван, досліджуючи ефективність права як принцип, зазначав, що «він є досить багатогранний, охоплює і належну якість законів та інших

нормативних актів, і ефективно діючий механізм правового регулювання, і досконалість правозастосовної практики» [116, с. 112].

В. О. Туляков, розмірковуючи про ефективність кримінального права та сучасний світоустрій, справедливо стверджував, що: «ефективність права визначається можливостями досягнення цілей правового регулювання, спрямованих на безпеку, охорону та захист суб'єктів відповідних правовідносин. При цьому світові, регіональні та національні особливості реалізації охоронних та профілактичних правовідносин тягнуть за собою неминучу диференціацію оцінки ефективності заходів впливу залежно від характеристик суб'єктів впливу, об'єктів та потреб інших учасників кримінально-правових відносин (потерпілі, треті особи, соціальні спільноти, держави, міжнародні та транснаціональні об'єднання тощо). Таким чином, ефективність кримінально-правового впливу диференціюється з урахуванням характеристик складного комплексу факторів та відносин і не може бути зведена виключно до поняття ефективності кримінально-правової норми в державі загалом. Вона пов'язана з оцінкою кримінально-правового регулювання, кримінально-політичною обстановкою, особливостями правореалізації та праворозуміння на кількох рівнях соціальної взаємодії, кореспондуючи відчуттям безпеки суб'єктів кримінально-правових відносин» [117, с. 28-29].

Досліджуючи питання ефективності покарання, його відповідності системі загальнолюдських цінностей, Т. О. Михайліченко відзначає, що: «це питання завжди перебувало в полі зору філософів і правознавців, однак, саме на цьому етапі варто констатувати «білу пляму» в теорії кримінального права України, та й загалом у абсолютній більшості країн пострадянського простору, оскільки критерії оцінки ефективності покарання загалом відсутні, не вирішеним є і спір стосовно показників, у відповідності з якими можна було б оцінити ефективність покарання як у цілому, так і його конкретних видів. Тобто не можна визначити чи було призначене покарання законним, справедливим, обґрунтованим та індивідуалізованим, чи ні» [118, с. 38].

Не зважаючи на відсутність чітко встановлених критеріїв оцінки ефективності покарання, видається, що в ідеалі його ефективність доречно визначати як співвідношення між його метою (цілями) і фактично досягнутим результатом його застосування.

Звертаючи увагу на дискусійність правової категорії «покарання», Є. Ю. Полянський пояснює це такими чинниками, як: «по-перше, плюралізм підходів до видових характеристик кримінальних покарань, по-друге з огляду на їхню історичну мінливість, і найголовніше – зважаючи на ефективність. Або краще сказати – зважаючи на їхню неефективність. З огляду на статтю 50 КК України, кримінальне покарання має досягати таких цілей як кара, попередження вчинення злочинів та виправлення засудженого. В ідеалі кожне призначене покарання має досягнути кожної з поставлених цілей. Втім це неможливо, перш за все з технічних причин» [119, с. 95].

У результаті проведення аналізу наукової літератури Р. Ш. Бабанли висловлює схожі міркування «про недоведену ефективність покарання як засобу, який гарантовано забезпечить досягнення тих цілей, що перед ним ставляться» [71, с. 195]. Як зазначає вчений: «Наприклад, якщо особа вчинила злочин після відбування покарання, існують підстави стверджувати, що такої мети як виправлення покарання не досягло. Те ж саме можна зазначити і щодо спеціальної превенції. Аналогічних висновків можна дійти і в тому випадку, коли один із співучасників відбув покарання, а інший – ні, при цьому останньому було відомо про засудження першого, що, однак, не стримало його від продовження злочинної діяльності» [71, с. 195-196].

Відповідні позиції повністю заслуговують на підтримку. Як бачимо, все частіше в теорії та практиці дискутуються питання щодо реальної «досяжності» мети покарання і всіх її складових елементів. Робоча група з питань розвитку кримінального права теж неодноразово змінювала свій підхід до визначення мети покарання у тексті проекту Кримінального кодексу України.

Спершу мету покарання визначалося через «убезпечення суспільства шляхом утвердження справедливості, запобігання вчиненню злочинів і спонукання особи до правослухняної поведінки» [120], «кару, забезпечення суспільства шляхом утвердження справедливості, запобігання вчиненню злочинів і спонукання особи до правослухняної поведінки» [121], «кару, запобігання кримінальним правопорушенням і спонукання особи до правослухняної поведінки» [122], «кару, запобігання кримінальним правопорушенням і спонукання засудженої особи до правослухняної поведінки» [53].

У кінцевому результаті, як зазначалося раніше, мети покарання не визначено взагалі. Встановлено тільки, що «метою кримінально-правового засобу є забезпечення людини, суспільства та держави від кримінальних правопорушень та інших передбачених цим Кодексом протиправних діянь» [54].

Оскільки покарання є різновидом кримінально-правових засобів, відтак, очевидно, що забезпечення людини, суспільства та держави від кримінальних правопорушень є його метою. У принципі і сам факт закріплення у проєкті КК України такого широкого кола кримінально-правових засобів і скорочення можливих до застосування видів покарань свідчить про наявність проблеми належної ефективності покарання як такого і дозволяє стверджувати, що воно є не єдиним «інструментом» на шляху боротьби зі злочинністю.

При цьому на підтримку заслуговує думка національних експертів з приводу проєкту КК України, які зазначають, що: «Викликає певне здивування позиція, відповідно до якої легальне визначення поняття кримінально-правових засобів формулюється, а поняття покарання як ключового засобу протидії злочинності – ні. Така ж непослідовність простежується й у випадку з метою: стосовно покарання мета не визначається, а щодо кримінально-правових засобів – так. Мета застосування кримінально-правових засобів стосується лише суспільства, замовчуючи те, чого це суспільство прагне від засудженого. Мета покарання – це оптимум, досягнення якого має прагнути

від правопорушника законодавець, і її фіксація у проєкті узгоджувалась б з Європейськими пенітенціарними правилами (О. Пащенко, 2022). Загальне вивчення проєкту показує, що його розробники прагнули максимально повно відбити в законі всі базові кримінально-правові поняття, з тим щоб забезпечити належну реалізацію принципу юридичної визначеності. Поняття покарання є основним для сфери кримінальноправового регулювання, через це дивно, що в проєкті для його визначення місця не знайшлося. У цьому простежується непослідовність і термінологічна вибірковість» [123, с. 157-158].

У чинному КК України «щодо питань законодавчого регулювання аспектів, пов'язаних із метою покарання, вартими уваги є дві його норми, а саме ч. 2 ст. 50 КК, яка встановлює, що покарання має на меті не лише кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами. Другою нормою є ч. 2 ст. 65 КК, згідно з якою особі, що вчинила злочин, має бути призначене покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Отже, поряд із тим, що в загальному законодавчому положенні (ст. 50 КК) визначено чотири цілі покарання, перед судом при обранні конкретного виду та розміру покарання за мету поставлено лише одну – обрати такий вид покарання, який буде необхідним і достатнім для виправлення особи, яка вчинила злочин (ч. 2 ст. 65 КК)» [71, с. 189].

Натомість, аналізуючи норми КВК України, у процесі здійснення кримінально-виконавчої діяльності, метою якої є створення умов для виправлення і ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами [102], можна дійти до висновку, що на етапі виконання покарання з'являється ще одна його ціль – ресоціалізація засуджених.

Д. В. Андреев зазначає, що: «Зміщуються точки виконання покарання – з тіла на душу, що має кілька наслідків. Покарання залишає сферу повсякденного сприйняття і входить в область абстрактної свідомості.

Ефективність покарання полягає не в його видовищному дійстві, а у його невідворотності. Тим самим правосуддя більше не бере на себе публічної відповідальності за насилля, а покарання з мистецтва завдання неймовірних страждань трансформується в економію «призупинених» прав. У зв'язку з гуманізацією права в системі покарання використовується уже не тіло, а уявлення про покарання» [124, с. 320].

Як бачимо, мета покарання піддається трансформації у залежності від етапу кримінального переслідування, що теж не сприяє ефективному її досягненню.

Більше того, ефективність як якісну властивість покарання можна вважати оціночною категорією, оскільки вона залежатиме від конкретного виду покарання, особи, до якої він застосовується, а також і від суб'єктів, які покликані виконувати конкретний вид покарання тощо.

Зважаючи на «взаємозв'язок між цілями покарання, сформульованими у ст. 50 КК, і практичною діяльністю органів та установ виконання покарань по реалізації притаманних покаранням правообмежень», на якому наголошував А. Х. Степанюк [125, с. 8], варто звернути увагу на наявності взаємообумовленості між ефективністю покарання та ефективністю органів та установ виконання покарань, які реалізують так звану «екзекутивну» – кримінально-виконавчу діяльність.

Так, до прикладу, К. А. Колотуха, Т. В. Михайліна ведучи мову про покарання як «необхідний засіб охорони суспільства від злочинних посягань», стверджували, що: «одним з критеріїв забезпечення його ефективності є ефективність діяльності органів, що його виконують» [126].

Натомість «саме ж визначення критеріїв ефективності діяльності органів та установ виконання покарань, тобто визначення результативності їхньої роботи є визначальною проблемою, на підставі якої мають розроблятися концепції, спрямовані на реформування Державної кримінально-виконавчої служби України» [127, с. 69].

Як зазначає І. С. Яковець: «оцінка ефективності виконання кримінальних покарань – це здійснювана у встановленому порядку діяльність спеціально законодавчо визначених органів по встановленню ступеня ефективності даного процесу з метою стимулювання його подальшого розвитку» [128, с. 52]. При цьому «у проведенні комплексного оцінювання роботи органів та установ виконання покарань до переліку критеріїв має належати масив даних щодо аналізу:

- динаміки осіб, які тримаються в установах виконання покарань і слідчих ізоляторах;
- ситуації щодо запобігання злочинам і правопорушенням з боку засуджених і осіб, які взяті під варту;
- стану соціально-виховної роботи із засудженими;
- стану професійно-технічного і загальноосвітнього навчання засуджених, організації виробничо-господарської діяльності та залучення засуджених до праці;
- стану харчування, речового, комунально-побутового забезпечення та охорони здоров'я;
- роботи з кадрами» [129, с. 131].

Натомість А. Є. Круглова перелік критеріїв оцінки ефективності діяльності органів та установ виконання покарань розширює шляхом виокремлення таких «напрямків оцінювання, як:

- нормативно-правове забезпечення діяльності органів та установ виконання покарань;
- стан дотримання прав людини в органах і установах виконання покарань;
- ставлення працівників органів та установ виконання покарань до засуджених;
- робота персоналу і службових осіб органів та установ виконання покарань;

- умови тримання осіб, які відбувають покарання у виді обмеження та позбавлення волі в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах;
- соціально-виховна робота із засудженими особами;
- матеріально-технічне забезпечення засуджених;
- харчування засуджених, їх праця, відпочинок;
- стан правопорядку, оперативної роботи, забезпечення режиму та організації нагляду у виправних установах;
- взаємодія органів та установ виконання покарань із громадськістю» [130, с. 170-171].

Перелічені вище критерії є допустими для використання при оцінці ефективності діяльності органів та установ, які забезпечують процес виконання покарань, що пов'язані з ізоляцією від суспільства.

Для здійснення оцінки ефективності діяльності щодо виконання покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, як слушно підкреслює Ю. В. Кернякевич-Танасійчук: «органами пробації потрібно використовувати інші критерії, наприклад, стан здійснення наглядових та соціально-виховних заходів щодо засуджених до покарань у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, виправних робіт, осіб, яким покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк замінено покаранням у виді громадських робіт або виправних робіт, осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років тощо» [131, с. 100].

Враховуючи наведені вище критерії визначення ефективності діяльності органів та установ, при цьому не ототожнюючи поняття «ефективності покарання» та «ефективності функціонування органів та установ виконання покарань», цілком справедливим видається твердження, що: «установи виконання покарання можуть сприяти ефективності покарання лише тією мірою, в якій вони забезпечують ізоляцію засуджених від суспільства, відхиляючи різноманітні фантазії з приводу перевиховання,

«перековки» особи. Колонії призначені насамперед для запобігання злочинній діяльності, для захисту суспільства від злочинних посягань. Тому до основних показників ефективності діяльності установ виконання покарання необхідно віднести не лише рівень рецидиву злочинів у середовищі перебування засуджених чи серед звільнених від покарання, а ефективну ізоляцію засуджених, дотримання порядку та умов відбування покарання, розвиток у засуджених почуття відповідальності за свої вчинки, досягнення законослухняної поведінки» [126, с. 100].

Як наголошує Ю. В. Кернякевич-Танасійчук: «Надзвичайно важливим показником ефективності виконання покарання є правослухняна поведінка засуджених як під час, так і після відбування покарання. Як показали результати проведеного нами опитування, засуджені після відбування покарання найбільше бояться не лише зіткнутися з упередженим ставленням з боку оточуючих (33,0 %), їх також особливо турбують проблеми, пов'язані з відсутністю роботи (38,3 %) та відсутністю житла (20,3 %). Саме соціальні проблеми, з якими зіштовхуються особи, звільнені з місць позбавлення волі, як правило, штовхають їх на вчинення нових злочинних діянь. Тому реальна допомога у вирішенні питання зайнятості та працевлаштування, пошуку хоча б тимчасового житла позитивно впливає на поведінку людини, орієнтує її на дотримання норм законів та умов соціального співіснування» [132, с. 87].

Схожу позицію висловлює А. В. Градецький: «Надаючи оцінку ефективності покарання, критерієм має бути позитивна поведінка особи після звільнення від покарання. Показниками цього критерію є статистичні дані про те, як поведуть себе особи, які були звільнені, чи повернулися вони до суспільно корисної діяльності, чи сумлінно відносяться до праці, чи дотримуються законів і соціальних норм співжиття в суспільстві. Проте існує недосконалість цих показників, оскільки в статистичних даних не відображаються дані про характер поведінки звільнених від різних видів покарань, за виключенням повторного вчинення кримінального правопорушення» [133, с. 89].

Частина науковців, за твердженням Т. О. Михайліченко, «основними критеріями ефективності покарання визначають рівень рецидиву вчинення злочину (для спеціальної превенції) і рівень первинної злочинності (для загальної превенції)» [134, с. 245].

Однак, рецидив вчинення кримінального правопорушення не можна розглядати у якості достовірного показника, що достеменно свідчить про ступінь досягнення/недосягнення мети так званої «спеціальної превенції». Це обумовлено тим, що навіть, до прикладу, при досягненні мети виправлення, що закладалася у покаранні, після його відбування за несприятливих соціально-економічних, матеріально-побутових умов тощо особа знову повернеться до злочинної діяльності. За таких умов рецидив буде наслідком соціально-економічних умов і не може розглядатися в якості доказу неефективності відбутого покарання.

Як слушно стверджує Ю. В. Філей: «Мета спеціального запобігання здійснюється завдяки невідворотності відповідальності і покарання, а також можливості в кожному конкретному випадку диференціювати відповідальність та індивідуалізувати покарання» [135, с. 159].

Відтак «поведінку засуджених осіб як під час, так і після відбування покарання доцільно розглядати в якості головного реального критерію оцінки ефективності його застосування, безпосереднього досягнення його цілей» [136, с. 368].

При цьому до чинників, що впливають на ступінь його ефективності у кожному конкретному випадку на різних етапах кримінального провадження можна віднести: суддівський угляд при призначенні покарання, характеристику особи обвинуваченого, що відображається працівником пробації у досудовій доповіді, ефективність діяльності органів та установ виконання покарань, особисті морально-психологічні якості особи засудженого, соціально-економічні умови життя засудженого після відбування покарання, наявність сімейно-побутових, трудових проблем тощо.

2.2. Проблеми реалізації окремих видів покарань та їх ефективності в умовах сьогодення.

Останнім часом як науковці, так і практики для оцінки ефективності застосування чинної системи кримінальних покарань використовують такі епітети, як «неефективна», «пострадянська», «перенасичена», а деякі науковці взагалі йменують сучасний стан системи кримінальних покарань не інакше, як «кризою покарання» [137, с. 149].

Відтак слушно констатувати факт наявності проблем у механізмі реалізації покарання: від його призначення – до виконання-відбування, що, як правило, пов'язані з неефективністю чи низькою ефективністю окремих видів покарань.

Як зауважує Н. В. Басалюк: «Існує ряд проблем в українській системі покарань. Так, зміни, внесені до КК Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» № 4025-VI від 15.11.2011 посягнули на її логічну завершеність, оскільки місце штрафу в системі перестало відповідати його м'якості. Серед глобального – нова кримінально-правова реформа, суттєві аспекти якої містяться у Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень», набрання чинності якого було відкладено на 1 липня 2020 року» [138, с. 19]. В умовах воєнного стану в Україні кількість невирішених проблем у сфері реалізації інституту покарання тільки зростає.

До осіб, визнаних винними у вчиненні кримінального правопорушення, судом можуть бути застосовані покарання, передбачені ст. 51 КК України. При цьому, виходячи з приписів частини другої статті 50 КК України щодо мети покарання, яка полягає не тільки у карі, а й виправленні засуджених, а також запобіганні вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, під час призначення покарання обов'язковим є врахування окремих аспектів та факторів.

Наприклад, О. О. Дудоров і М. І. Хавронюк до категорії таких факторів відносять: «спосіб життя, заслуги перед державою, ставлення до праці і навчання, поведінку в сім'ї і побуті, схильність до вчинення правопорушень, у т.ч. повторно чи вперше особа вчинила кримінальне правопорушення, чи має вона судимість, інші дані, що характеризують її з позитивного або негативного боку. Важливими також є дані про її вік (зокрема про те, чи досягла вона повноліття на момент вчинення кримінального правопорушення і на момент призначення покарання), сімейний стан і наявність утриманців, стан здоров'я, працездатність, інвалідність і вагітність. Усі дані про особу оцінюються в їх сукупності, і це дає можливість суду поглянути на людину не лише як на суб'єкта кримінального правопорушення, а як на людину загалом, яка має індивідуальні особливості, і визначити, свідчать вони про закономірність протиправної поведінки особи чи скоріш про те, що вчинення нею даного конкретного кримінального правопорушення є збігом обставин» [139, с. 354]. Оцінка та врахування названих факторів, як правило, суб'єктивного характеру, при призначенні покарання дозволить досягнути його максимальної ефективності та дієвості у кожному конкретному випадку зокрема.

Варто відзначити, що на ефективність покарання також впливають чинники об'єктивного характеру, особливості правової природи та застосування окремих видів покарань

Проаналізуємо проблеми реалізації та ефективності кожного з передбачених ст. 51 КК України виду покарання з огляду на його пов'язаність чи не пов'язаність з ізоляцією від суспільства, а також у взаємозалежності з конкретними обмеженнями суб'єктивних прав:

- а) обмеження особистого права на свободу;
- б) обмеження права власності;
- в) обмеження права на працю.

Досліджуючи проблеми визначення ефективності покарань, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, С. В. Черкасов стверджує, що: «альтернативні покарання мають ряд переваг щодо позбавлення волі: більша

міра відповідності певним категоріям злочинів і особистості злочинця, більше сприяння реабілітації злочинця в суспільстві, потребують значно менше витрат, аніж тюремне ув'язнення, сприяють зменшенню тюремної популяції, що надає можливість поліпшити умови тримання засуджених та підвищити ефективність процесу їх ресоціалізації» [140, с. 214].

Серед альтернативних позбавленню волі видів покарань ключове місце займають покарання, спрямовані на обмеження права власності, іншими словами – майнові покарання.

Як зазначає О. С. Пироженко: «На сучасному етапі розбудови правової держави в Україні у протидії злочинності вагому роль відіграють покарання, що обмежують майнові права засуджених. Вони визначаються як заходи державного примусу, що застосовуються за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягають у передбачених кримінальним законом обмеженнях прав засудженого на володіння, користування й розпорядження належним йому майном шляхом його стягнення (відрахування, вилучення) в доход держави, а також тягнуть судимість. Основним каральним елементом розглядуваних покарань є обмеження майнових прав, що прямо встановлено кримінальним законом. До таких покарань слід віднести штраф, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців і конфіскацію майна» [141, с. 13]. Варто зауважити, що такі покарання як виправні роботи та службові обмеження для військовослужбовців одночасно, крім обмеження права власності, передбачають обмеження можливостей у реалізації в повному обсязі права на працю.

Серед майнових покарань найбільш поширеним у призначенні є покарання у вигляді штрафу.

Як свідчать дані Державної судової адміністрації, покарання у виді штрафу останніми роками (2020-2021 рр.) призначалося у 28,8 % та 19 % вироків відповідно [142; 143].

Відповідно до матеріалів Верховного Суду «Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні

правопорушення судами загальної юрисдикції 2023 році», у яких на сторінці 41 відображено таблицю відсоткового співвідношення застосованих до засуджених осіб видів покарань у 2022-2023 роках: покарання у виді штрафу призначалося у 22, 1 % вироків у 2022 році, а у 2023 році – у 25,3 % вироків (Додаток Б).

Г. С. Резніченко, розмірковуючи про окремі проблеми виконання покарання у виді штрафу, стверджує, що: «не можна недооцінювати переваг штрафу як покарання, що не пов'язане з позбавленням волі: менша репресивність даного виду покарання, не обмежується свобода пересування засудженого, свобода спілкування з іншими громадянами тощо; під час виконання не перериваються соціально корисні зв'язки засудженого з рідними та близькими, трудовим колективом і громадськими об'єднаннями; засуджений не вилучається зі звичного соціального середовища, тому немає необхідності в його соціальній реабілітації після відбування кримінального покарання; засуджений уникає тісного контакту з криміналітетом і не отримує негативного досвіду; суспільство не несе великих матеріальних витрат з утримання таких засуджених; більш ефективно здійснюється соціальний контроль за виконанням покарання, забезпечуються права, свободи і законні інтереси засуджених. Відповідно, можна говорити про досить високу ефективність даної міри покарання» [144, с. 167].

На думку Б. М. Телефанка: «Ефективність виконання покарання у вигляді штрафу залежить від засудженого, який зобов'язується його сплатити, та уповноваженого органу служби пробації. При чіткому виконанні цього покарання відбудеться зниження рівня рецидиву кримінальних правопорушень, а також розвантаження роботи судів. Вплив покарання у вигляді штрафу на кримінальну протиправність і рецидивну зокрема потребує ще додаткових досліджень, змін та доповнень у кримінально-виконавчому законодавстві. Невідворотності виконання покарання у вигляді штрафу посприяло б примусове його стягнення, яке відсутнє в кримінально-виконавчому законодавстві» [145, с. 76].

Як зазначає згаданий вище науковець: «Штраф є досить ефективним засобом впливу на осіб, які вчинили певні кримінальні правопорушення, насамперед корупційні та проти власності» [145, с. 73].

Водночас аналіз практики застосування національними судами покарання у вигляді штрафу за вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності свідчить про порівняно низьку ефективність такого виду покарання. Вказане спричинено тим, що засуджені до сплати штрафів за вчинення відповідних кримінальних правопорушень, зазвичай, перебувають у доброму матеріальному становищі і після виконання покарання продовжують протиправну діяльність, спрямовану на особисте збагачення.

З огляду на визначені у санкціях статей Розділу VII КК України «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності» види покарань, логічним є висновок про те, що законодавець передбачив за окремі види кримінальних правопорушень покарання виключно у виді позбавлення волі з метою досягнення найбільш ефективного результату призначеного покарання. Так, наприклад, у статтях 199, 201, 209 КК України санкція вказаних норм передбачає покарання виключно у виді позбавлення волі.

Натомість, наприклад, у статті 203-2 КК України передбачено покарання лише у вигляді штрафу. Зважаючи на отримання неправомірних доходів засудженими за вказаною нормою КК України, видається, що відсутність такого альтернативного виду покарання у санкції цієї статті, як позбавлення волі, призводить до недостатнього рівня ефективності покарань засуджених, оскільки останні після виконання покарання шляхом сплати штрафу продовжують здійснення незаконної діяльності з організації або проведення азартних ігор, лотерей.

Зрозуміло, що призначення покарання у виді штрафу за кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності покликано забезпечити наповнення державного бюджету, проте, як визначено у частині другій статті 50 КК України, не це є метою покарання. Тоді як основна мета покарання за

вчинення відповідних кримінальних правопорушень не завжди досягається на практиці.

Ще одним класичним майновим видом покарання є конфіскація майна.

Як зазначає В. В. Шаблистий: «Проблему конфіскації, як виду покарання, з 2001 року було розглянуто у більш ніж п'яти кандидатських дисертаціях. Слід вказати, що доктрина кримінального права у цьому питанні характеризується наявністю двох діаметрально протилежних позицій – «за» і «проти» існування такого виду покарання в КК України» [146, с. 131].

Як зазначає Н. Гуторова та О. Шаповалова: «Загальна конфіскація майна як вид кримінального покарання має бути скасована через її невідповідність Конституції України. Конфіскація майна, здобутого злочинним шляхом, доходів від такого майна, предметів злочину та знарядь і засобів його вчинення (спеціальна конфіскація) є ефективним заходом протидії злочинам, особливо корисливим тяжким та особливо тяжким. За правовою природою спеціальна конфіскація майна належить до заходів, які мають регулюватися нормами матеріального права, а норми процесуального права повинні встановлювати лише порядок їх здійснення. Враховуючи досвід зарубіжних країн і дослідження вітчизняних науковців, вважаємо найбільш доцільним віднесення спеціальної конфіскації майна до інших заходів кримінально-правового характеру (заходів безпеки), що мають бути докладно врегульовані нормами Загальної частини КК України. Беручи до уваги, що при здійсненні спеціальної конфіскації можуть поставати питання про вилучення майна у фізичних або юридичних осіб, які не є учасниками кримінально-правових відносин, відповідні положення слід передбачити нормами цивільного та господарського права» [147, с. 64].

На думку С. Я. Бурди: «відмовитись від покарання у виді конфіскації майна можна було б лише тоді, коли б знайшовся більш ефективний вид покарання для боротьби з корисливою злочинністю» [148, с. 265].

Аналогічну позицію висловлює і Б. О. Кирись, стверджуючи, що: «ефективнішого за конфіскацію майна засобу кримінально-правової протидії корисливій злочинності ще не відшукано» [149, с. 237].

Аналіз наукових підходів та їх обґрунтувань щодо «права на існування» конфіскації майна як виду покарання дозволяє зробити висновок щодо необхідності виключення цього виду покарання із законодавчо передбаченої системи покарань.

Справді «покарання у вигляді загальної конфіскації майна не відповідає встановленому у ст. 24 Конституції України принципу рівності всіх громадян перед законом. Ця конституційна норма прямо забороняє будь-які привілеї чи обмеження за ознаками майнового стану. Оскільки ж загальна конфіскація майна є покаранням, ступінь карального впливу якого визначається виключно майновим станом засудженого, то його використання у КК України можна вважати порушенням конституційного права людини на рівність перед законом» [147, с. 58].

Окрім того, як слушно зауважує І. І. Митрофанов: «Загальна конфіскація стосується всього майна засудженого, за винятком майна, перелік якого визначається законом. У багатьох країнах така конфіскація заборонена Конституціями цих країн. Україна ніяк не бажає розставатися з таким видом покарання. На наш погляд, необхідно залишити тільки спеціальну конфіскацію, що передбачає безоплатне вилучення того майна, яке використовувалося для вчинення злочину або було придбано (нажите) злочинним шляхом» [150, с. 196].

Чимало питань виникає на практиці щодо ефективності такого виду покарання як виправні роботи.

Як зазначає О. А. Башинський: «після встановлення радянської влади, на початку 20-х рр. ХХ ст. не пов'язані з позбавленням волі примусові роботи набули широкого поширення, тому що вони: не містили умов ізоляції засуджених від суспільства; передбачали обов'язкове залучення засуджених до праці, що було основою ідеології радянської влади; призначалися на певний

термін, який дозволяв тривалий час регулювати трудову діяльність і поведінку засуджених; підлягали швидкому виконанню на відміну від заслання, позбавлення волі та інших видів кримінальних покарань. Для їх виконання не потрібно було будувати спеціальні місця, переміщувати засуджених в іншу місцевість» [151, с. 110].

Виходячи із самого найменування цього виду покарання, видно, що у ньому первинно закладався «виправний» акцент.

За твердженням О. Ткачової: «виправні роботи як такі, у тому числі й за місцем роботи, характеризувалися тим, що засуджений піддавався не тільки і не стільки матеріальним обмеженням, а головним чином тим, що на нього під час відбування покарання справлявся виховний вплив. Звичайно ж, у світлі останніх розробок у галузі кримінально-виконавчого права можна сперечатися з приводу сили та ефективності даного впливу, його виховного значення, методів, які застосовувалися при цьому, навіть стверджувати, що це зовсім не позитивне явище, а цілком визначений тиск на людину, яка працює у трудовому колективі, чи вважати, що такий вплив взагаліто й неможливий, проте раніше хоча б формально ця робота з боку громадських організацій, підприємств, установ все ж таки проводилася із засудженим» [152, с. 234].

Як бачимо, успадкований з виправно-трудового законодавства Радянського Союзу цей вид покарання характеризувався значним впливом трудового колективу на працівника – засуджену особу .

Як слушно стверджує О. Ткачова: «Згідно з ст. 100 Виправно-трудового кодексу України 1970 р. на адміністрацію підприємств, установ, організацій, в яких працює засуджений до виправних робіт, покладалися, зокрема, обов'язок доведення вироку до відома членів трудового колективу; контроль за поведінкою засудженого, участь у проведенні з ним виховної роботи; трудове виховання засудженого у дусі добросовісного ставлення до праці, дотримання трудової і державної дисципліни. При цьому вважалося, що велике виховне значення мало доведення вироку до відома колективу, де працює засуджений. Це підвищувало його виховний вплив, сприяло створенню обстановки

нетерпимості і загального осуду злочину і злочинця, формуванню громадської думки, підвищенню авторитету суду, мобілізації громадськості на боротьбу зі злочинністю, усуненню причин і умов, що сприяли вчиненню злочину, дозволяло краще організовувати і проводити із засудженими виховну роботу тощо. Форми такої участі у проведенні виховної роботи із засудженим були різноманітні: індивідуальні і групові бесіди з ним, виступи на зборах колективів працівників, профспілкових зборах, на яких обговорювалися результати праці засуджених, у пресі тощо» [152, с. 235].

Як справедливо зауважує Т. О. Михайліченко: «за реалій нинішніх умов у трудовому колективі, навіть великому, хто буде займатися переконаннями, роз'ясненнями, виховними заходами та освітньою роботою? У минулому цим займалися профспілки та місцеві партійні комуністичні інстанції. Зараз функції профспілки спрощені, функціонує багатопартійність, а нові органи/організації, які б перейняли на себе ці функції, відсутні і створені не будуть. Тому фактично за таких умов виправні роботи перетворилися на стягнення штрафу із розстрочкою» [153, с. 307].

Аналогічну позицію висловлює О. В. Ільїна: «у сучасних умовах колишнє значення правообмежень виправних робіт значно трансформувалося. Обмеження права на працю, яке формально залишається в змісті цього покарання, фактично зведено до нуля. На перше ж місце виходить правообмеження, яке повинно бути похідним – обмеження права власності на частину суми винагороди за працю. Тим самим виправні роботи перетворюються на свого роду «штраф, розтягнутий у часі», створюючи незрозумілу, необґрунтовану і, очевидно, непотрібну альтернативу класичному штрафу» [154, с. 308].

Справді, особи, засуджені до покарання у виді виправних робіт наділені практично такими ж трудовими правами, як і інші особи. «Обмеження у трудовій сфері торкаються засудженого у випадках необхідності зміни попереднього місця роботи або працевлаштування взагалі» [155, с. 772].

Як свідчать дані Державної судової адміністрації, покарання у виді виправних робіт навіть не відображені на діаграмах, які зображають основні види покарань, що призначалися у 2020-2021 рр. [142;143], а у таблицях, що відображають інформацію про призначувані у 2022-2023 рр. види покарання, виправні роботи становлять 0,2 % та 0,1 % відповідно (Додаток Б), що свідчить про не застосування або незначне застосування цього виду покарання.

Цілком слушними з цього приводу є міркування В. М. Дрьоміна, який зауважує, що: «Така практика застосування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, свідчить, що суди не вірять в ефективність таких покарань, як виправні та суспільні роботи. Зміни в практиці винесення судових вироків пов'язані багато в чому зі складною соціально-економічною ситуацією в країні. У першу чергу, на виконанні покарань у вигляді виправних робіт відбилося безробіття та закриття підприємств. Відсутність робочих місць призводить до того, що особи, яким призначене покарання у вигляді виправних робіт, фактично не відбувають дане покарання. Органи, що виконують покарання, також не можуть виконати вирок суду, тому що не мають самостійних робочих місць. У даний час таке покарання реально здійснюється у відношенні тих, хто відбуває виправні роботи на місці своєї основної роботи, і має суцільно монетарний характер. Фіктивність даного покарання підриває довіру до правосуддя, створює стресову ситуацію для засудженого і позначається на його поведінці. Не випадково опитування суддів... показують, що більшість із них вважають виправні роботи видом покарання, що вичерпав себе. Вихід із положення, що склалося, бачиться багатьом у виключенні виправних робіт із системи кримінальних покарань і удосконаленні нового виду покарань — неоплачуваних суспільно корисних робіт, що довели в ряді країн свою високу ефективність» [156, с. 133-134].

Тому, видається, що з огляду на зазначені вище аргументи цей вид покарання як рудимент радянської системи покарань повинен бути виключений із системи покарань України.

Ведучи мову про покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців, М. В. В'юник слушно зазначає, що: «його місце в системі покарань обумовлене близькістю за колом правообмежень з виправними роботами» [92, с. 35].

Більше того, вчений звертає увагу на те, що: «науковці хоча і відмічають близьку схожість цих двох видів покарань, однак жоден із них, і це правильно, не розглядає ці покарання як тотожні. Додатково така позиція підтверджується положеннями ч. 1 ст. 72 КК України, при аналізі якої стає зрозумілим, що одному дню службових обмежень відповідає один день виправних робіт, тобто за ступенем суворості ці покарання є рівними» [92, с. 35].

Відтак, видається допустимим службові обмеження для військовослужбовців розглядати в якості спеціального різновиду виправних робіт. Як зауважує С. Я. Бурда: «На те, що службові обмеження для військовослужбовців є своєрідними виправними роботами для цих осіб, вказувалось і у пояснювальній записці до проекту нового КК України» (сьогодні – чинного КК України) [157, с. 226].

Таким чином, так як і виправні роботи, що в умовах нинішнього часу трансформувалися і «становлять собою, у сутності, грошове стягнення, що обчислюється в установлених відсотках від місячного заробітку засудженого і накладається судом у випадках, передбачених КК України, і в певних часових межах. Подібним чином характеризується і службове обмеження для військовослужбовців – покарання, яке за визнанням багатьох українських криміналістів є спеціальним різновидом виправних робіт та застосовується до специфічної категорії осіб – військовослужбовців, крім військовослужбовців строкової служби» [137, с. 150].

Хоч і службові обмеження для військовослужбовців належить до так званих «молодих» покарань, оскільки його вперше було запроваджено чинним КК України, однак, до прикладу, Ю. А. Пономаренко схиляється до думки тих науковців, які вважають, що цей вид покарання має бути виключений з

Кримінального кодексу України у тому числі через його невідповідність Конституції України [94, с. 312].

Як наголошує О. П. Рябчинська: «Ідеться про те, що, відповідно до ч. 2 ст. 17 Конституції України, завданням Збройних Сил України є виключно «оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності», а не виконання покарань. З огляду на це та ще низку факторів, зокрема й на те, що особа, яка має судимість, не може бути призвана навіть на строкову військову службу, науковці вважають, що засуджена до службових обмежень ... не може залишатись на військовій службі» [158, с. 160].

Водночас в умовах воєнного стану вбачається за необхідне збереження такого спеціального виду покарання як службові обмеження для військовослужбовців у системі покарань України, що пов'язано із зростанням кількості кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби та збільшення частоти призначення цього виду покарання у 2022 р. – 0,3 %, у 2023 р. – 0,8 % вироків (Додаток Б) як допустимої альтернативи покаранням у виді тримання військовослужбовців у дисциплінарному батальйоні, позбавлення волі на певний строк.

Ще одним комплексним видом покарання, що передбачає обмеження у реалізації права власності та права на працю є позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу.

Як зазначає М. В. В'юник: «Покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу має доволі довгу та насичену історію свого існування. Покарання із близьким колом правообмежень на території сучасної України існувало ще за Київської Русі та було широко застосовуваним на протязі століть... З початком проведення антитерористичної операція на сході України та набуттям чинності Законом України «Про запобігання корупції» кількісні показники застосування цього покарання мали б зрости, але цього не спостерігається. На наше переконання,

однією з причин «не популярності» цього покарання є нечіткість законодавчих положень, що регулюють порядок його призначення» [159, с. 62].

Натомість Н. В. Басалюк стверджує, що: «це покарання має суттєвий недолік: приписами кримінального законодавства не передбачено поновлення у спеціальному званні внаслідок погашення або зняття судимості, як і не передбачено звільнення від додаткового виду покарання у вигляді позбавлення спеціального звання у зв'язку із припиненням судимості, отже, він, по суті, є довічним видом у системі покарань, який не передбачає абсолютно ніякої можливості реабілітації (на відміну від навіть довічного ув'язнення), складається ситуація, де особа може розраховувати на повернення у соціум із місць довічного позбавлення волі, але не може повернути собі військове, спеціальне звання, ранг, чин або кваліфікаційний клас. Міжнародний досвід і тепер уже національне законодавство стоїть на позиції, що осмислення співіснування та співвідношення таких цілей і змісту пенітенціарного процесу, як покарання та виправлення особистості засудженого дозволяють зрозуміти, що у випадку будь-якої «довічності» виправна складова відпадає – однобічно-репресивний характер кримінальної політики не залишає можливості довести свою спроможність законослухняного життя у соціумі, виступає антитезою особистої трансформації» [99, с. 94-95].

«Відтак, вбачається, що позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу доцільно вилучити із системи покарань: це покарання знаходиться у тісному зв'язку із адміністративно-правовими відносинами і не вичерпується лише каральним проявом – особа може отримати таке позбавлення й у дисциплінарному та адміністративному порядку. У галузевому законодавстві, яке регулює діяльність тих, чи інших органів, що передбачають наявність звань, розрядів, класів тощо є можливість деталізації процедури і підстави їх позбавлення, однією із яких повинно бути вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів» [99, с. 95].

До покарань, які спрямовані на обмеження права на працю, належать позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, а також громадські роботи.

Одразу відзначимо, що саме покарання у виді громадських робіт займає чільне місце серед застосовуваних видів покарання, що не пов'язані з ізоляцією від суспільства. Так, за даними Державної судової адміністрації, покарання у виді громадських робіт протягом 2020-2021 рр. призначалося у 8,1 % та 14 % вироків відповідно [142; 143], а у 2022-2023 рр. – у 8,7 % та 5,5 % вироків відповідно (додаток Б).

В. А. Мозгова, аналізуючи історичний розвиток громадських робіт як виду покарання, вказує на те, що «вперше після тривалої перерви громадські роботи як вид кримінального покарання почали застосовуватися з 1 вересня 2001 р. з набранням чинності КК України. Громадські роботи мають великий виправний та профілактичний потенціал, вони потребують подальшого вивчення та вдосконалення нормативно-правового регулювання» [160, с. 547].

При цьому, надаючи оцінку такому виду покарання як громадські роботи, слід констатувати низький рівень його ефективності з огляду на наступне.

Найбільш поширено і часто вказаний вид покарання призначається засудженим за частиною першою статті 185 КК України (крадіжка) та за статтею 126-1 КК України (домашнє насильство). При цьому засуджені за вказаними нормами, зазвичай, характеризуються відсутністю міцних соціальних зв'язків, відсутністю офіційного працевлаштування, зловживанням спиртними напоями. Після відбуття покарання у виді громадських робіт засуджені продовжують вчиняти кримінальні правопорушення, передбачені вказаними нормами КК України.

Так, наприклад, вирок Галицького районного суду Івано-Франківської області від 28 травня 2021 року у справі № 341/1616/19 громадянин «А» засуджений за статтею 126-1 КК України до покарання у

вигляді громадських робіт на строк 240 годин[161]. Особа ніде не працювала, у зареєстрованому шлюбі не перебувала, діти відсутні.

Проте, не зважаючи на призначене і відбуте покарання, громадянин «А» продовжив вчиняти умисне систематичне домашнє насильство протягом 2021 року, у результаті чого вироком Галицького районного суду Івано-Франківської області від 01 лютого 2022 року у справі № 341/1417/21 громадянин «А» повторно засуджений за статтею 126-1 КК України до покарання у вигляді арешту на строк 1 (один) місяць [162].

Наведений приклад свідчить про низьку ефективність такого виду покарання як громадські роботи, зокрема під час його застосування до осіб із відсутніми міцними соціальними зв'язками, безробітних тощо.

Відтак необхідні зміни у сфері застосування цього виду покарання, що дозволять підвищити рівень його ефективності, про що свідчать міркування як науковців, так і практиків.

До прикладу, Н. В. Басалюк вважає, що: «найбільш дієвими громадські роботи будуть, якщо їх призначення буде пов'язане із конкретним кримінальним правопорушенням (наприклад, громадські роботи у вигляді прибирання/реставрації церковних споруд, у разі якщо особа їх пошкодила), такий підхід підтримується і суддями: «Вчинила людина правопорушення, яке зашкодило певній громаді – нехай вона на благо цієї громади попрацює. Хтось щось розбив чи викрав – нехай у тому будинку зробить щось корисне — перефарбує, почистить, вікна замінить чи помие. Багато такої роботи можна було б вкладати в такий вирок» [99, с. 102].

Більше того, зміни до законодавства для ефективного виконання покарання у виді громадських робіт ініціюються також органами державної виконавчої влади. Так, заступниця Міністра юстиції України Олена Висоцька висловлює пропозицію розширити застосування судами покарання у виді громадських робіт, зазначаючи: «Зараз цей механізм використовується не на повну потужність, а міг би активніше використовуватися до потреб, актуальних для громад. На сьогодні громадські роботи — це прибирання у

громадських місцях. Ми пропонуємо розширити цей перелік та врахувати можливість здійснення таких робіт не лише за місцем я проживання засудженого, але й у межах міста чи області» [163].

У Концепції пілотного проекту «Зміни до законодавства для ефективного виконання покарання у виді штрафу та громадських робіт» серед можливих видів громадських робіт передбачено як індивідуальну, так і групову форму залучення до таких робіт. Індивідуальна форма може реалізовуватися на підприємствах, організаціях, установах будьякої форми власності, окрім приватної. При її організації враховується кваліфікація правопорушника. Як приклад, до сфер відповідних робіт можна віднести: побутова допомогу, працю в хлібопекарні, комунальні послуги, робота на станції технічного обслуговування тощо. Групова форма виконання громадських робіт може застосовуватися для виконання великого обсягу робіт. При її організації можливе виконання робіт за межами місця проживання, а також допускається переміщення засуджених до об'єкту виконання робіт транспортом підприємства, організації, установи. Як приклад, відповідних робіт можна навести: подолання стихійного лиха (повені, снігові замети тощо); ліквідація наслідків руйнувань після збройної агресії [164], що є особливо актуально в умовах воєнного стану.

З приводу покарання у вигляді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю Д. С. Шиян зазначає, що воно «належить до спеціальних строкових видів покарань, що можуть застосовуватись і як основні, і як додаткові; не пов'язаних з позбавленням волі та з обмеженнями майнового характеру; спрямованих в тому числі на обмеження права на працю; як основне покарання може бути призначене тільки у випадках, передбачених в санкції норми, як додаткове – й у випадках, коли воно не передбачене в санкції норми Особливої частини КК; може бути призначене й неповнолітнім лише як додаткове покарання» [165, с. 141].

При цьому, як зауважує З. А. Загиней-Заболотенко: «Окремі науковці доходять висновку, що позбавлення права слід виключити з кола основних

видів покарань у КК. Такий вид покарання не досягає мети, визначеної у ст. 50 КК, а його застосування в Україні протягом останніх років є спорадичним [166, с. 480].

Натомість В. М. Бурдін, розмірковуючи про допустимість призначення покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю у випадку вчинення особою кримінального правопорушення, коли його вчинення не було безпосередньо пов'язане з посадою чи певною діяльністю, зазначає, що: «у практиці такі випадки мають місце. Так, в одному провадженні до засудженого, визнаного винним у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 156 КК, призначено додаткове покарання у виді позбавлення права займати посади, пов'язані з навчанням чи вихованням дітей, чи займатися діяльністю, яка пов'язана з роботою з дітьми. Треба звернути увагу на той факт, що засуджений на момент вчинення відповідного кримінального правопорушення був безробітним. Виникає питання про те, чи правильне рішення прийняв суд, коли застосував відповідне додаткове покарання, яке формально передбачене в санкції ч. 2 ст. 156 КК?» [167, с. 348].

«Справа в тому, що будь-яке покарання за своїм змістом є обмеженням реально існуючих засудженої особи прав і свобод. Тільки в такому випадку можна досягти цілей покарання, зокрема кари. Адже який сенс позбавляти особу права, якого вона і так не мала? У чому тоді реально полягатиме зміст покарання і як буде реалізовуватися кара як його основна мета? Такий самий висновок напрошується і у випадку позбавлення особи права займатися певною діяльністю, якою вона ніколи не займалася і, можливо, не збиралася займатися у майбутньому. Адже покарання повинно реалізовувати мету кари одразу, а не в перспективі (не йдеться про різного роду можливості відтермінування реального відбування покарання). У випадку призначення судом засудженому позбавлення права займатися певною діяльністю, якою він ніколи не займався, виникає також питання, а хто і як повинен виконувати це покарання, адже норми КВК України, які регламентують процедуру

виконання цього виду покарання, також дають підстави для висновку про те, що воно може бути призначене лише у випадках, коли засуджений реально здійснював відповідне право під час вчинення кримінального правопорушення. Якщо допустити призначення покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю так би мовити «на перспективу», коли засуджений надумає обійняти певні посади або зайнятися певною діяльністю, то і покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу також можна було би призначати за такою ж логікою. Тобто засудженого можна було би позбавляти, наприклад, військового звання, якого він не мав, з розрахунку на те, що він і в майбутньому не достойний його мати. Проте такого роду розмірковування, на мій погляд, є помилковими» [167, с. 350-351].

У цьому контексті слушною є також думка З. А. Загинеї-Заболотенко, яка вважає, що: «призначення «на майбутнє» покарання у виді позбавлення права нівелює таку мету покарання, як виправлення засудженого (ч. 1 ст. 50 КК). Адже перебіг строку відбування покарання починається з конкретної дати, а саме з дня набрання вироком законної сили. Однак, як особа має відбувати покарання у виді позбавлення права, якщо вона не займає жодних посад або не займається жодним видом діяльності, пов'язаним з учиненням кримінального правопорушення? І не робитиме цього у майбутньому?» [168, с. 94].

Відтак вчена, наголошуючи, вказує, що цей вид покарання «може мати необхідний ефект та може досягнути цілей покарання, визначених у ст. 50 КК, лише у випадку, коли стане виключно додатковим покаранням [168, с. 97].

Окрім того, на «дискусійність положення відносно правової природи позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю» [169, с. 174] звертає увагу Н. А. Мирошніченко. Як зазначає науковиця: «Деякі вчені вважають, що позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю треба вилучити з системи покарань, тому що воно не є покаранням. Розглядають його як обмежувальний захід або інший захід

кримінально-правового характеру, тому що його «каральний потенціал є мізерним» [169, с. 174]. Однак, на її думку: «певні обмеження, у позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, є суттєвими, елемент кари в цьому виді покарання присутній» [169, с. 174].

Як зазначає Ю. А. Пономаренко: «Такий кримінально-правовий засіб як позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, який за чинним КК віднесений до видів покарань, у проєкті нового Кодексу передбачений серед засобів безпеки [170, с. 192], зокрема є різновидом обмежувальних засобів, передбачених ст. 3.6.3. проєкту КК України [54], що заслуговує на підтримку.

«Застосування таких засобів, разом із покаранням, не лише забезпечить економію процесуальних засобів, а й сприятиме реалізації принципу своєчасності здійснення правосуддя та забезпечуватиме можливість одночасного розв'язання кримінально-правового конфлікту у всіх його площинах» [170, с. 191].

Про необхідність вилучення позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю із системи покарань і його закріплення як обмежувального заходу аргументовано заявляє і Н. В. Басалюк, думку якої варто підтримати.

Відповідний захід «може застосовуватися і замість покарання, і поряд з покаранням з огляду на те, що:

1) «позбавлення» і «обмеження» – справді близькі за сутністю поняття: відповідно «забирати» і «встановлювати межі, умови», але абсолютно відрізняються за ступенем, інтенсивністю й за вживанням у пенологічному арсеналі. «Позбавлення» яким оперує вітчизняний законодавець є надто широким, оскільки особа обмежується у доступі до конкретної категорії посад, але не позбавляється права обіймати посади як такі, звідси, і

2) потенціал позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основного покарання – «заходу примусу» видається

сумнівним. Про це свідчить і нечасте застосування його як основного судами з розгляду кримінальних справ» [99, с. 99-100].

КВК України у Розділі II Особливої частини «Виконання покарань, не пов'язаних з позбавленням волі» до категорії покарань, що не пов'язані з позбавленням волі, крім вище проаналізованих нами, також відносить: арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. Така позиція законодавця видається помилковою.

З цього приводу Є. Ю. Бараш слушно зазначав, що такі види покарань, як арешт, обмеження волі та тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців – безпосередньо пов'язані з позбавленням волі. Так, до прикладу, засуджені до арешту (до змін, що вступили в дію 28 березня 2024 року) відбували покарання, як правило, за місцем засудження в арештних домах, а військовослужбовці відбувають покарання на гауптвахтах. Засуджених до цього виду покарання тримали в умовах ізоляції з роздільним триманням чоловіків, жінок, неповнолітніх та засуджених, які раніше відбували покарання в місцях позбавлення волі. На засуджених до арешту поширювалися ті ж обмеження, які були встановлені кримінально-виконавчим законодавством для осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі. «Особи, засуджені до обмеження волі, відбувають покарання у виправних центрах. З урахуванням особи та інших обставин справи суд може направити засудженого до обмеження волі до місця відбування покарання в порядку, встановленому для осіб, засуджених до позбавлення волі. Такі засуджені зобов'язані постійно знаходитися в межах виправного центру під наглядом, залишати його межі лише за спеціальним дозволом адміністрації цього центру. Засуджені, які відбувають покарання у виді обмеження волі, а також приміщення, в яких вони проживають, можуть піддаватися обшуку, а їхні речі, посилки, передачі і бандеролі, що надійшли, – огляду. Позбавлення волі характерне і для такого виду кримінального покарання, як тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців» [171, с. 108]. На цьому також акцентує увагу Ю. В. Кернякевич-Танасійчук [11, с. 210].

Аналогічну позицію висловлюють І. В. Красницький та Г. З. Яремко, обґрунтовуючи свою думку у тому числі тим, що «практика ЄСПЛ є вагомим аргументом на користь широкого розуміння покарань, що пов'язані з позбавленням волі. Тобто під такими потрібно розуміти не виключно покарання у виді позбавлення волі (свободи), а й інші заходи примусового впливу, які за сутністю означають позбавлення свободи людини» [172, с. 53].

Тому, до покарань, які пов'язані з позбавленням волі (іншими словами – пов'язані з ізоляцією від суспільства) доцільно віднести: арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі.

«Враховуючи положення національного законодавства та міжнародних нормативних актів, можемо сформулювати ознаки покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства. Таким покаранням притаманні: фізична ізоляція правопорушників; режим відбування і виконання покарання; сукупність засобів виправлення і ресоціалізації» [173, с. 158].

Як зазначають автори навчального посібника «Кримінальна політика у сфері покарань за редакцією Б. Головкина та Г. Шмельцер: «покарання, пов'язані з ізоляцією від суспільства, традиційно розглядаються як найбільш ефективні, оскільки в умовах повного контролю над засудженим з боку держави значно простіше здійснювати комплексну реалізацію засобів виправлення і ресоціалізації, які передбачені чинним законодавством України» [173, с. 157].

Водночас, зауважимо, що враховуючи особистісний характер категорій «виправлення» та «ресоціалізація» як внутрішніх процесів, які відбуваються у кожного засудженого по-різному, варто говорити, що органи та установи виконання покарань, їх персонал покликані лише створювати належні умови для виправлення та подальшої ресоціалізації засуджених осіб, використовуючи передбачений ч. 3 ст. 6 КВК України арсенал засобів: встановлений порядок виконання та відбування покарання (режим), пробацію, суспільно корисну працю, соціально-виховну роботу,

загальноосвітнє і професійно-технічне навчання, громадський вплив. Більше того, видається за необхідне урізноманітнити засоби виправлення та ресоціалізації засуджених осіб, враховуючи стать, вік, особистісні характеристики засудженого, етап відбування покарання тощо. Цікавими для застосування у якості таких засобів, на наш погляд, передусім є такі інноваційні методики роботи із засудженими, як соціально-психологічна терапія, арт-терапія тощо, які широко застосовуються у зарубіжних країнах, як правило, у процесі підготовки таких осіб до звільнення з місць позбавлення волі.

Окрім того, хоч «загальноприйнято, що в сучасних умовах тюремне ув'язнення направлено на корекцію поведінки – реабілітацію злочинців та перетворення їх на законослухняних громадян. Проте, з другої половини ХХ ст. спостерігається криза покарання, адже в'язниця служить «школою» для кримінальної професійності, а не місцем виправлення» [174, с. 50].

В умовах відбування покарань, що пов'язані з ізоляцією від суспільства, як правило, спостерігається «професіоналізація» засуджених осіб, удосконалення їх злочинних навичок, встановлення зв'язків з іншими засудженими, тобто відбувається так звана призонізація.

Так Д. І. Перепелиця «одним із найбільш суттєвих чинників детермінації рецидивної, професійної, пенітенціарної злочинності в Україні» вважає «призонізацію як явище, що виражає негативні наслідки адаптації засудженого до умов відбування покарання у виді позбавлення волі, сприйняття ним елементів кримінальної субкультури, психологічного відчуження тощо. Завдяки відтворенню вказаних процесів відбувається поглиблення антисуспільних поглядів засудженого, а в низці випадків – і його кримінальна професіоналізація» [175, с. 98].

За твердженням К. О. Черевка «Призонізація є комплексним соціальним феноменом, може розумітися у двох вимірах: як внутрішній процес закріплення за ув'язненим особливих, зумовлених «тюремним» середовищем криміногенних якості і як зовнішньо спрямований процес негативного впливу

засуджених, звільнених з місць позбавлення волі на соціальне середовище, позапенітеніарну культуру, привнесення до неї елементів кримінальної, тюремної субкультури» [176, с. 130].

Як робить висновок Л. В. Гусар «Для того, щоб зменшити вплив тюремної субкультури потрібно застосовувати покарання, які не пов'язані з позбавленням волі. У системі кримінальної юстиції є можливість застосовувати різні міри покарання з врахуванням їх суспільної небезпечності. Проте, на практиці все реалізується по-іншому. Серед альтернатив покарання у виді позбавлення волі слід віднести пробацію. В Україні 5.02.2015 був прийнятий закон України «Про пробацію». Пробація широко розповсюджена у країнах Західної Європи та США. В сучасних умовах у більшості країн вирок до пробації є умовним засудженням з виправним терміном з метою перевиховання і реабілітації правопорушників шляхом нагляду з ними у суспільстві. Пробація містить у собі і принципи покарання, контролю і піклування. В Україні склалась така кримінальна ситуація, яка вимагає пошуку і застосування ефективних примусових заходів у сфері протидії злочинності. Забезпечення прав людини, зменшення позбавлення волі в структурі покарань – це головні напрямки діяльності на сучасному етапі» [174, с. 50].

Ще одним шляхом мінімізації шкідливого впливу на засуджених тюремного середовища та його субкультури, на нашу думку, є призначення покарань, що пов'язані з короткостроковою ізоляцією від суспільства, що дозволяє запобігти або нейтралізувати ефект процесу призонізації засудженого.

З приводу ефективності засудження до коротких строків позбавлення волі, наприклад, В. М. Бурдін висловлює думку, що: «таке засудження може бути досить ефективним заходом впливу. Питання треба переводити в іншу площину: яким чином удосконалити ефективність короткострокового позбавлення волі» [177, с. 216].

«Протягом короткого строку позбавлення волі навряд чи на засудженого може бути здійснено належний виправно-виховний вплив, достатній для

досягнення цілей покарання. Тут варто взяти до уваги те, що протягом перших місяців позбавлення волі особа буде перебувати в шоківому стані і тому загальні засоби впливу, що застосовуються до всіх засуджених, для неї не підійдуть. Її психіка буде заперечувати будь-який вплив як ворожий і тимчасовий. Неважко здогадатись, що і ставлення засуджених до таких осіб буде негативним, оскільки вони вже потенційно не можуть бути прийняті до їхнього кола надовго, а тому це буде провокувати лише бажання познущатись над ними і т.п. Отже, не випадково в юридичній літературі ставилося питання про те, що для забезпечення ефективного виконання короткострокового позбавлення волі необхідно якісно змінити режим його відбування, зокрема шляхом створення нових, відмінних від виправно-трудоуних установ, де будуть відбувати покарання засуджені до коротких строків позбавлення волі та доповнення системи кримінальних покарань новим видом – арештом» [177, с. 216], що було і зроблено в КК України 2001 року. Установами виконання цього виду покарання кримінально-виконавче законодавство визначало арештні доми.

Як стверджує про арешт О. В. Лисодєд: «Він був заявлений як новий вид покарання, альтернативний кримінальному покаранню у виді позбавлення волі і як покарання, яке стане своєрідною «шоковою терапією» для засуджених» [178, с. 126].

Характеризуючи правову природу арешту як виду покарання, що пов'язаний з ізоляцією від суспільства, К. А. Автухов слушно зазначав, що: «У зв'язку із тим, що арешт, як і позбавлення волі, насамперед обмежує свободу вибору місця проживання й перебування, пересування і визначення власного способу життя, основним елементом змісту покарання у виді арешту... слід вважати саме ізоляцію» [179, с. 11]. При цьому, автор також підкреслював, що: «Арешт, має специфічну правову природу: будучи одночасно різновидом позбавлення волі (в його широкому значенні), він має низку специфічних рис, які, у свою чергу, й обумовили його виокремлення в системі покарань. Арешт увібрав у себе низку пом'якшуючих особливостей, тому його засосування за

деяких умов дозволяє зменшити пагубний вплив широкого застосування покарання у виді позбавлення волі, одночасно ще й збільшити ймовірність досягнення цілей покарання в окремих випадках. До таких позитивних рис арешту можна віднести його відносну дешевизну й те, що в більшості випадків не виникає потреби в соціальній адаптації та тривалому лікуванні засуджених після звільнення [179, с. 166-167].

Однак, як влучно зазначала Ю. В. Кернякевич-Танасійчук: «На практиці з приводу організації виконання покарання у виді арешту спостерігається чимало невирішених проблем. Досі в Україні не було побудовано жодного самостійного повноцінного арештного дому, який би здійснював покладені на нього функції та завдання. Так, відбування цього покарання здійснюється або в СІЗО, або в окремих дільницях СІЗО на території виправних колоній. Однак наділення СІЗО функцією виконання арешту не входить до завдань та напрямів його діяльності, а тому ця функція не може бути належно ним реалізованою» [11, с. 210].

Справді «відбування арешту у спеціальній установі – арештному домі – одна з базових ідей, супутня самій пропозиції введення арешту до системи покарань. Оскільки слідчі ізолятори – установи для виконання запобіжного заходу, а не кримінального покарання, існує необхідність звільнити їх від невласливої функції виконання покарання у виді арешту. Для виконання досліджуваного покарання необхідно будувати окремі спеціальні установи – арештні доми, потреба в яких зумовлена, зокрема, необхідністю встановлення належного режиму при відбуванні покарання у виді арешту» [179, с. 168].

З огляду на зазначене вище, у літературі простежувалися неодноразові пропозиції з приводу «виключення арешту із переліку видів покарань як невідповідного одному з основних принципів політики у сфері боротьби зі злочинністю – законності, оскільки відбування цього покарання в СІЗО неприпустиме» [180, с. 177].

Як бачимо, відсутність спеціальних установ для відбування покарання у виді арешту, які б дозволили реально забезпечити відповідний режим його

виконання, послужило підставою для активного обговорення не лише серед теоретиків та практиків, але й представників органу законодавчої влади «питання скасування покарання у виді арешту у зв'язку з тим, що цей вид покарання продемонстрував свою неефективність і з часом фактично втратив риси окремого покарання, поступово перетворюючись на короткотермінове позбавлення волі» [173, с. 168].

Найоптимальнішим шляхом вирішення проблеми забезпечення належного та ефективного виконання арешту як виду покарання звичайно було б створення відповідних самостійних спеціалізованих установ – арештних домів чи арештних будинків.

Так К. А. Автухов акцентував на «необхідності використання саме терміну «арештний будинок» замість «арештний дім», оскільки перший більшою мірою відповідає філологічним вимогам української мови. Тим більше, коли арештні дома ще не створені як окремі установи виконання покарання... саме на цьому етапі приведення назви установи для виконання арешту є доречним» [181, с. 268], що заслуговує на увагу.

Проте, на жаль, сьогодні можливість побудови відповідних установ у зв'язку з умовами воєнного стану, відсутністю матеріальних ресурсів тощо видається малоімовірною. Більше того, в умовах діючого воєнного стану існує необхідність у збільшенні місць у слідчих ізоляторах для тримання військовополонених у відповідних дільницях для тримання таких осіб, що можна зробити за рахунок місць, які відведені у СІЗО для відбування покарання у виді арешту.

Тому, можна було б працювати над трансформацією законсервованих виправних колоній чи виправних центрів, які нині не функціонують, у арештні дома із врахуванням особливостей режиму виконання цього виду покарання.

Однак законодавець пішов іншим шляхом. Арешт був вилучений взагалі із системи покарань і з 28 березня 2024 року застосовується тільки до військовослужбовців [44], які відбувають це покарання на гауптвахтах.

Якщо звернутися до проєкту КК України, то, як зазначалося раніше, у ч. 4 ст. 3.2.1. арешт передбачено застосовувати як вид покарання за проступки.

З цього приводу заслуговує на увагу міркування Н. В. Басалюк, яка вважає, що : «Це, по-перше, дозволить розмежувати позбавлення волі і арешт, оскільки вони будуть призначатися за різні види кримінальних правопорушень. По-друге, закріплюватиме ширший набір альтернатив, адже, не завжди є змога призначити штраф або громадські роботи і з огляду на спричинену шкоду, і з огляду на особу винного» [99, с. 174]

Чимало питань виникає із приводу ефективності застосування обмеження волі як виду покарання і відтак ведуться дискусії щодо його вилучення із системи покарань України. За останні 2022-2023 рр. частота призначення цього виду покарання значно скоротилася з 3 % до 2 % відповідно (додаток Б).

Як зазначає К. А. Новікова «Сьогоднішнє обмеження волі є правонаступником такого, що існував у КК України 1960 року [31], різновиду позбавлення волі з відбуванням його в колоніях-поселеннях. Інакше кажучи, закріплений у попередньому законі різновид позбавлення волі виокремився в новому Кодексі в самостійний вид покарання» [182, с. 75].

При цьому науковиця обмеження волі визначає як «покарання, яке полягає в обмеженні особистої свободи засудженого шляхом неповної ізоляції від суспільства в кримінально-виконавчих установах відкритого типу, а також його права на працю шляхом обов'язкового залучення до останньої [182, с. 85].

Відповідно до ч. 3 ст. 11 КВК України кримінально-виконавчими установами відкритого типу є виправні центри. Хоча з 2001 року, відколи набув чинності КК України, яким запроваджено цей вид покарання, жодного виправного центру, як і арештного дому, про що зазначалося раніше, побудовано не було.

Як зауважує О. В. Лисодед: «виправними центрами одним розчерком пера Державного департаменту України з питань виконання покарань стали колонії-поселення. Ці колонії були побудовані ще за радянських часів за

типовими проєктами для відбування покарання у вигляді позбавлення волі, і хоча б якого-небудь інженерно-технічного їх переобладнання у виправні центри як у нові установи виконання покарань ніхто не здійснив» [183, с. 141].

Крім того, аналіз питання організації виконання покарання у вигляді обмеження волі дозволяє зробити висновок, що: «виправні центри територіально й організаційно не відрізняються від колоній мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання, порядок і умови виконання в них покарання у вигляді обмеження волі аналогічні порядку й умовам виконання покарання у вигляді позбавлення волі у цих колоніях» [183, с. 141].

Відтак виникає логічне запитання: «Чи потенціал цього виду покарання ефективно використовується на практиці? Чи не зводиться він до позбавлення волі на певний строк?»

Як бачимо: «обмеження волі не стало новим видом покарання, альтернативним позбавленню волі, як раніше планували розробники КК України 2001 року. Як наслідок, порядок виконання обмеження волі трансформувався у полегшений варіант позбавлення волі» [184, с. 344].

Відповідні думки висловлювалися і на рівні Міністерства юстиції України. Як стверджує міністр юстиції Д. Малюська: «Обмеження волі – це коли людина ночує у виправному центрі, а протягом дня може виходити за його межі. Навіщо таке покарання існує і яка його мета, зараз вже не зовсім зрозуміло», а тому доцільно виключити обмеження волі із системи покарань України» [185]. Також було заявлено, що: «Ми вводимо абсолютно новий вид покарання – пробаційний нагляд. Пробаційний нагляд – це коли людина замість того, щоб потрапити у в'язницю, потрапляє під контроль органу пробації. Вона несе певні обов'язки: наприклад, влаштуватися на роботу, пройти лікування, пройти навчання. Іноді за її пересуванням буде стежити електронний моніторинг» [185].

В. О. Самороков В. О. та Б. С. Киричук, здійснюючи «дослідження концептуальних засад тлумачення та реалізації заходів пробаційного нагляду в загальній системі кримінальних покарань України, а також доведення

необхідності регламентації на законодавчому рівні механізму пробаційного нагляду як альтернативи обмеження волі» [184, с. 343] зауважують, що «у більшості держав світу передумовою до використання пробаційного нагляду було саме запровадження обмеження волі» [184, с. 342].

Як згадувалося раніше, 23 серпня 2023 року Верховною Радою України прийнято Закон України № 3342-IX «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань», яким запроваджено «покарання у виді пробаційного нагляду, яке полягає в обмеженні прав і свобод засудженого, визначених законом і встановлених вироком суду, із застосуванням наглядових та соціально-виховних заходів без ізоляції від суспільства» [186]. Днем набрання чинності цього Закону стало 28 березня 2024 року.

Водночас, слід наголосити, що покаранням у виді пробаційного нагляду замінено у КК України арешт в більшості санкцій статтей Особливої частини.

Відповідно до норм кримінально-виконавчого законодавства, зокрема, ч. 1 ст. 49¹ КВК України «Виконання покарання у виді пробаційного нагляду покладається на уповноважені органи з питань пробації за місцем проживання засудженого» [102]. Запровадження цього виду покарання у Державній установі «Центр пробації» розглядають в якості початку «нової ери» в усій системі кримінальної юстиції України.

Одночасно потребує розмежування інститут звільнення від відбування покарання з випробуванням та покарання у виді пробаційного нагляду, оскільки, як бачимо з аналізу положень ст. 76 та 59¹ КК України, обов'язки, які покладає суд на особу, звільнену від відбування покарання з випробуванням та засуджену до покарання у виді пробаційного нагляду є схожими.

Відмінність між звільненням від відбування покарання з випробуванням та покаранням у виді пробаційного нагляду полягає у наступному:

1) при відбуванні останнього обов'язок не виїжджати за межі України без погодження з уповноваженим органом з питань пробації є обов'язковим (п. 3 ч. 2 ст. 59¹ КК України), натомість на осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, суд може додатково покласти обов'язок не виїжджати за межі України без погодження з уповноваженим органом з питань пробації (п. 2 ч. 3 ст. 76 КК України);

2) щодо засудженого, який ухиляється від відбування покарання у виді пробаційного нагляду, уповноважений орган з питань пробації надсилає матеріали до органів Національної поліції для вирішення питання про притягнення до кримінальної відповідальності відповідно до статті 389 КК України (ч. 2 ст. 49³ КВК України); у випадку звільнення від відбування покарання, коли засуджений не виконує покладені на нього обов'язки або систематично вчинює правопорушення, що потягли за собою адміністративні стягнення і свідчать про його небажання стати на шлях виправлення, суд направляє засудженого для відбування призначеного покарання (ч. 2 ст. 78 КК України).

Відзначимо, що тільки за результатами аналізу практики застосування пробаційного нагляду як виду покарання можна буде зробити висновки про його ефективність та можливу належну альтернативу не лише арешту, а, цілком вірогідно, ще й застосування покарання у виді «обмеження волі».

Повертаючись до питань реалізації покарання у виді обмеження волі, варто зазначити, що, до прикладу, К. А. Новікова вважаючи, що «Обмеження волі синтезує в собі правообмеження декількох інших покарань, що створює підставу виділяти його як окремий вид покарання. Обмеження волі в сучасній моделі стало проявом тенденції до конвергенції заходів кримінально-правового характеру, оскільки в його змісті містяться правообмеження, характерні для інших видів покарань» [182, с. 84] стверджує, що «Водночас обмеження волі має стати гідною альтернативою більш суворому виду покарання – позбавленню волі на певний строк» [182, с. 84].

При цьому, слід наголосити, що навіть у випадку збереження обмеження волі у системі покарань України, необхідно працювати над удосконаленням чинного кримінально-виконавчого законодавства, а також покращенням механізму реалізації цього покарання.

Так «з метою недопущення порушення прав засуджених до обмеження волі, першочерговим завданням є приведення умов тримання вказаної категорії осіб у сувору відповідність до вимог закону та створення установ відкритого типу, що будуть забезпечувати досягнення основної мети – виправлення і ресоціалізація засуджених. Потребують також удосконалення медичне забезпечення засуджених до обмеження волі, дотримання загальноприйнятих правил роздільного тримання, диференційоване залучення до праці з урахуванням освіти, досвіду» [187, с. 172].

Предметом активного обговорення протягом тривалого залишається питання доцільності збереження такого виду покарання, як тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців у системі покарань України. Слід відзначити, що аргументи щодо його вилучення із системи покарань є різноманітними. Проаналізуємо окремі з них.

Як зазначав свого часу А. С. Овчаренко: «прихильники ліквідації цього виду покарання наводять аргумент, що для забезпечення виконання покарання у виді такого тримання державою залучається кількість працівників, котра в декілька разів перевищує число осіб, до яких застосовується покарання у виді тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців» [188, с. 87].

В умовах нинішнього часу ця аргументація втратила свою актуальність, адже з початком проведення Антитерористичної операції на сході України у 2014 року, у зв'язку з повномасштабним вторгненням російської федерації та введенням воєнного стану у 2022 року відстежується стабільна тенденція щодо зростання рівня злочинності серед військових.

Сьогодні в Україні діє 307-ий дисциплінарний батальйон Військової служби правопорядку в м. Київ, який, до прикладу, ще станом на 2016 рік був

переповнений вдвічі [189]. Відтак, маємо проблему щодо місця відбування цього покарання.

Більше того, головам місцевих загальних судів було надіслано лист № 1473/0/2-23 від 31.03.2023 р. голови Верховного Суду про можливість визначати місцем відбування покарання військовослужбовців місця несвободи Міністерства юстиції України замість дисциплінарного батальйону Служби правопорядку з огляду на те, що кількість засуджених військовослужбовців перевищує технічні можливості дисциплінарного батальйону, для відома суддів. Що апріорі суперечить правовій природі цього покарання.

Ю. А. Пономаренко вважає, що: «існування в Україні дисциплінарних батальйонів і відповідного виду покарання є неконституційним. Відповідно до ч. 2 ст. 17 Конституції України завданням Збройних Сил України є «оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності», але ніяк не виконання покарань» [94, с. 312].

Натомість Ю. В. Кернякевич-Танасійчук зауважує: «Сьогодні в Україні функціонує один-єдиний дисциплінарний батальйон. Суб'єктом виконання цього покарання виступає Міністерство оборони України, що суперечить його правовій природі та функціональному призначенню, оскільки реалізація кримінально-виконавчої політики не належить до його компетенції. Видається достатнім створення у виправних колоніях окремих ділянок для відбування покарання у виді позбавлення волі військовослужбовцями» [190, с. 19-20].

М. В. В'юник, аналізуючи досвід зарубіжних країн щодо застосування цього виду покарання, стверджує, що: «У більшості країн Європи, законодавству яких був приманний цей вид покарання, з переходом на новий рівень організації військової служби (професійну армію чи військову службу за контрактом) його або взагалі виключено з системи покарань, або «пристосовано» з урахуванням особливостей проходження військової служби та стану економіко-правового розвитку суспільства» [191, с. 118].

У свою чергу І. Б. Медицький вважає, що: «підставно розглянути питання про можливість виключення із системи покарань такого його виду, як

тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців, як такого, що не забезпечує можливості досягнення мети покарання – кари, а також виправлення засуджених, запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами (ч. 2 ст. 50 КК). Головним чином виховна робота із засудженими до відбування покарання у вигляді тримання в дисциплінарному батальйоні зводиться до «політнавчань», стройової підготовки та інших видів, виробництво є законсервованим. В чому ж тоді полягає відмінність між дисциплінарним батальйоном та військовою частиною, звичайно, якщо її ще можна простежити? Тоді як ч. 5 ст. 71 Кримінально-виконавчого кодексу України імперативно покладає на військовослужбовців, які тримаються в дисциплінарному батальйоні, обов'язок займатися суспільно корисною працею, вимагає проведення з ними соціально-виховної роботи, загальноосвітнього і професійно-технічного навчання, громадського впливу. Це є першочерговим завданням. І вже як доповнення до вище перелічених заходів впливу – із засудженими також проводяться військові навчання» [192, с. 29].

«На відміну від режиму у виправних та виховних колоніях, в дисциплінарному батальйоні відсутня наступна диференціація: ізоляція засуджених, постійний нагляд за ними, роздільне тримання різних категорій засуджених і ін. Як наслідок, можливі ситуації спільного тримання осіб, які вчинили злочини з необережності, та осіб, що уже мають підлітковий кримінальний досвід і засуджені за насильницькі злочини («дідівщина»). Відбувати покарання може одночасно і військовослужбовець, який самовільно залишив частину, бажаючи уникнути конкретних проявів порушення статутних відносин з боку інших солдат по службі, так і безпосередні виконавці названого злочину» [192, с. 30].

Наведені вище обґрунтування вчених щодо недоцільності існування тримання військовослужбовців в дисциплінарному батальйоні у системі покарань дозволяє прийти до очевидного висновку про необхідність виключення цього виду покарання з відповідної системи. Як його

альтернатива видається достатнім передбачення у кримінальному законодавстві покарання у виді позбавлення волі на певний строк, яке засуджені військовослужбовці відбуватимуть в окремих дільницях виховних чи виправних колоній у залежності від їх віку (за аналогією з вимогами щодо роздільного тримання осіб, передбаченими нормою ч. 5 ст. 92 КВК України: «Окремо тримаються засуджені, які раніше працювали в суді, органах прокуратури, юстиції, правоохоронних органах, та, за власним бажанням, особи, які здійснювали адвокатську діяльність»).

Позбавлення волі на певний строк займає лідируючу позицію серед усіх видів покарань (не лише пов'язаних з ізоляцією від суспільства), що застосовуються. Так, за даними Державної судової адміністрації, покарання у виді позбавлення волі у 2020-2021 рр. призначалося у 19,1 % та 18 % вироків відповідно [142; 143], у 2022-2023 рр. – 19 % і 18,2 % вироків відповідно (додаток Б).

Свого часу В. М. Бурдін, аналізуючи ефективність покарання у виді позбавлення волі на певний строк, відзначав, що: «більшість спеціалістів сьогодні ставляться до нього швидше як до вимушеного явища, ніж бажаного. Пояснюється це тим, що в місцях позбавлення волі засуджені володіють мінімальним набором прав та свобод, які необхідні для задоволення їх життєво важливих потреб, не кажучи вже про істотно обмежену можливість для саморозвитку. Таким чином, створена парадоксальна ситуація: визнається, що виправлення вад та нормальний соціальний розвиток особи неможливий в умовах соціальної ізоляції, але саме з цією метою суспільство ізолює злочинця. Враховуючи цілу низку негативних факторів цього виду покарання, постає питання: якщо неможливо на даному етапі повністю відмовитися від його застосування, то як можна зменшити негативні наслідки, які воно спричиняє?» [193, с. 215].

Як відзначає О. В. Хорошун: «велику роль у забезпеченні ефективності покарання у вигляді позбавлення волі відіграє місце його відбування» [194, с. 148].

Більше того, слід також зазначити, що ефективність покарання у виді позбавлення волі на певний строк залежить передусім від якості процесу його безпосереднього виконання, тобто обумовлюється діяльністю органів та установ виконання покарань, які становлять ядро кримінально-виконавчої системи.

На жаль, кримінально-виконавча (екзекутивна) діяльність сьогодні далека від досконалості, хоч і ступінь її правового регулювання є достатнім. Це обумовлюється причинами різного (об'єктивного та суб'єктивного) характеру.

До прикладу, О. А. Гритенко констатує той факт, що: «існуюча система виконання покарання та попереднього ув'язнення, побудована ще за радянських часів, не відповідає сучасному рівню соціально-економічного розвитку суспільства, принципам гуманізму, поваги до прав та свобод людини; новий КВК, з одного боку, визначає нові засади виконання покарання, суттєво змінює умови та порядок відбування покарання, з іншого, - фактично сприяє збереженню попереднього адміністративно-командного управління виправними установами; що сталим напрямком реформування має стати поліпшення комунально-побутових умов, медико-санітарного забезпечення засуджених, зміцнення матеріально-технічної бази підприємств кримінально-виконавчої служби, модернізації інженерно-технічних засобів охорони та зв'язку тощо. У підсумку, має бути створене дієве цивільне відомство (служба), яке відповідатиме інтересам суспільства» [195, с. 39].

За твердженням В. І. Борисова та П. Л. Фріса: «Основними проблемними питаннями кримінально-виконавчої системи, незважаючи на процес триваючого реформування, залишаються: неналежні матеріально-побутові умови; відсутність фінансування на будівництво нових установ тощо. Такі умови повинні бути забезпечені органами та установами виконання покарань. Лише при їх забезпеченні можливе досягнення ефективності покарання. Необхідно прийняти державні програми, відповідно до яких здійснювалося б

це забезпечення, виділення на це коштів та контроль за їх належним розподілом» [196, с. 158].

«Тривале перебування засуджених за ґратами не сприяє виправленню, навпаки, у суспільство повертається, як правило, нездорова, морально знівечена особа. Практика виконання покарання виявляє, що, з одного боку, більш суворі вимоги кримінального законодавства (зокрема, збільшення строків за окремі склади злочинів) не відображаються на зниженні рецидивної злочинності. Малоефективність суворих покарань зумовлена ще й змінами в умовах і стандартах життя людей, що впливають на сприйняття покарань. З іншого боку, наближення умов тримання у місцях позбавлення волі до звичайних умов (як це, наприклад, відбувалося у ФРН і США), використання значних коштів для реконструкції діючих і будівництво сучасних кримінально-виконавчих установ істотно не вплинуло на рівень рецидивної злочинності» [126].

Н. В. Басалюк звертає увагу ще на одну проблему, яка «полягає у швидкому розповсюдженні інфекційних хвороб, якими страждають засуджені і насильством, яке супроводжує тюремне життя, що породжує проблему захисту прав людини» [99, с. 124].

На розв'язання проблем, які існують у системі виконання покарань спрямована Стратегія реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року (далі – Стратегія), яка є програмним документом, що визначає напрями подальшого реформування і функціонування пенітенціарної системи [197].

«Метою Стратегії є створення гуманістичної системи виконання кримінальних покарань, що гарантуватиме безпеку суспільства і забезпечуватиме соціальну адаптацію засуджених та осіб, взятих під варту. Основні цілі Стратегії:

- 1) створення належних умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту;

2) створення ефективної системи запобігання та протидії катуванням, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню;

3) забезпечення права на охорону здоров'я та медичну допомогу, соціальний захист в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах;

4) збільшення кількості випадків застосування покарань та запобіжних заходів, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, та подальший розвиток органів пробації;

5) удосконалення методів та інструментів виправлення і ресоціалізації засуджених та їх подальше впровадження;

6) забезпечення належного рівня безпеки та правопорядку в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах;

7) формування ефективної моделі підготовки та діяльності персоналу органів і установ пенітенціарної системи;

8) розширення можливостей цифровізації пенітенціарної системи» [197].

Як бачимо, більшість завдань, передбачених Стратегією спрямовані саме на вирішення проблем, які притаманні процесу виконання-відбування покарання у вигляді позбавлення на певний строк. Тому варто сподіватися на втілення її в життя. Це дозволить мінімізувати негативні сторони впливу цього виду покарання на особу засудженого.

Т. В. Дуюнова, аналізуючи сучасний стан наукової розробки проблем виконання покарання у виді довічного позбавлення волі, зазначала, що: «Довічне позбавлення волі є достатньо новим та специфічним видом покарання для українського законодавства й науки. Його введення було обумовлено пошуком «адекватної» заміни смертній карі» [198, с. 326].

Натомість Ю. В. Кернякевич-Танасійчук правомірно звертає увагу на те, що: «існує багато проблемних питань, які ускладнюють визначення ефективності виконання цього виду покарання, зокрема: як оцінювати ефективність довічного позбавлення волі; на підставі яких критеріїв? Якщо

брати за основу критерій досягнення такої мети як виправлення та ресоціалізація засудженого, то, очевидно, неможливо її досягти, якщо вже особі призначено покарання у виді довічного позбавлення волі. Мабуть, у цьому випадку мають бути вироблені інші критерії для визначення ефективності цього виду покарання» [132, с. 88].

У свою чергу Н. В. Малярчук та М. В. Мороз відмічають, що: «одним із завдань покарання у виді довічного позбавлення волі є ізоляція особи від соціального середовища. Воно зводиться до позбавлення волі особи, обмеження спілкування засуджених, як із законослухняними громадянами, які знаходяться на волі, так, і в тому числі з іншими засудженими. Проте, відомо, що істинною метою покарання у вигляді довічного позбавлення волі, чи, то іншого виду покарання є не лише ізоляція засудженого, але і його виправлення. І тут постає питання: чи можливе виправлення засудженого до довічного позбавлення волі, якщо він повинен провести за ґратами значну частину свого життя? Багаторічна практика довела, що позбавлення волі на строк понад 10 років веде не до виправлення засудженого, а навпаки, до вимушеної адаптації в умовах існуючої субкультури зі своїми законами, звичаями, що в результаті призводить до деградації особи в контексті суспільно корисного суб'єкта. Тож ... слід з'ясувати не питання про абстрактну можливість виправлення, а вирахувати чіткий алгоритм дій, який би вказав вектор напрямку до чіткого, виваженого плану не тільки до збереження соціальних навичок, але й повної ресоціалізації особи, яка через довгий час перебування за ґратами деградує не тільки ментально, а й в усіх аспектах соціального буття. Натомість, наразі, призначення цього виду покарання не ставить за мету виправлення та ресоціалізацію засуджених в установах виконання покарань, а в основному ізоляція цих осіб від суспільства» [199, с. 183].

О. В. Хорошун зауважує, що: «На відміну від усіх інших видів покарання, довічне позбавлення волі має властиву тільки йому якість – майже постійне (ми використовуємо слово «майже» в силу можливості звільнення

засудженого до довічного позбавлення волі після відбуття мінімум 25 років строку покарання) збільшення кількості засуджених. Таке кількісне накопичення цієї категорії засуджених неминує впливає на правові й моральні уявлення населення, оскільки все більше громадян із найближчого соціального оточення будуть втягуватися у сферу застосування цього покарання. При виконанні довічного позбавлення волі ще більше загострюються соціально-медичні проблеми, у тому числі психіатричні, що зумовлено не тільки збільшенням кількості засуджених із психічними відхиленнями, а і впливом умов відбування покарання й безперспективністю становища самого засудженого. Не менш складними є соціально-психологічні та педагогічні проблеми виконання довічного позбавлення волі. Засуджені до цього виду покарання формально залишаються членами суспільства, але водночас назавжди з нього виключаються, що неминує спричиняє різке скорочення з ними корисних соціальних зв'язків і їх повне відчуження» [200, с. 167].

Як наголошує В. Човган: «Значимість збереження сім'ї не втрачається для довічників, і навіть навпаки, вона збільшується ще більше, ніж для інших засуджених. Проте, питання спілкування з членами сім'ї і, зокрема, умови надання та проведення побачень залишають бажати кращого. Обмеженість контактів з навколишнім світом, на думку самих ув'язнених, є однією з найбільших проблем» [201, с. 17].

Одним із шляхів вирішення означених проблем пропонується вважати «застосування прогресивної системи виконання цього виду покарання» [200, с. 167]. Л. О. Мостепанюк обґрунтовує, що «прогресивна система відбування довічного позбавлення волі повинна включати: можливість переводу із приміщень камерного типу засуджених, які виконували розроблений для них індивідуальний план відбування довічного позбавлення волі та мали позитивні перспективи у звичайні жилі приміщення колонії максимального рівня безпеки після відбуття не менше 15 років позбавлення волі; після відбуття не менше 20 років позбавлення волі – перехід у колонію середнього рівня

безпеки; після відбуття 23 років засуджені, які за результатами моніторингу стали на шлях виправлення, можуть бути переведені в дільницю соціальної адаптації» [202, с. 6-7].

Відтак застосування прогресивної системи виконання покарання у виді довічного позбавлення волі сприятиме досягненню такого елементу мети покарання як виправлення. На уніфікацію критеріїв оцінки виправлення засудженого спрямована Методика визначення ступеня виправлення засудженого, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 19 січня 2023 року № 294/5, яка «визначає єдині підходи до визначення ступеня виправлення засуджених, щодо яких може бути застосовано заміну покарання у виді довічного позбавлення волі на покарання у виді позбавлення волі на певний строк, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання або заміну невідбутої частини покарання більш м'яким відповідно до статей 81, 82 Кримінального кодексу України, та в інших випадках, передбачених кримінально-виконавчим законодавством, для визначення ступеня виправлення засудженого» [203].

Ще одним важливим «проблемним аспектом довічного позбавлення волі є організація та порядок відбування цього покарання. Основним напрямом змін повинна стати індивідуалізація правообмежень і зміна кримінально-виконавчого законодавства з тим, щоб режим в установах виконання покарання допускав набагато більше гнучкості. Так само повинна бути розроблена система оцінки індивідуальних ризиків для вирішення питання розміщення довічників, а також для визначення кола обмежень, які застосовуються до них. Для реалізації цих змін мають бути враховані, в першу чергу, стандарти Ради Європи та Європейського комітету із запобігання катуванням» [201, с. 19], що є важливим на шляху інтеграції України у європейський простір та сприятиме удосконаленню правового статусу засуджених.

У контексті удосконалення правового статусу засуджених до довічного позбавлення волі варто також звернути увагу на покращення процесу

виконання цього покарання, що забезпечується персоналом органів та установ виконання покарань.

До прикладу, у літературі висловлюється міркування, що: «з метою підвищення ефективності виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі необхідно виділити в окрему категорію співробітників соціально-психологічної служби для організації періодичного підвищення кваліфікації у навчальних закладах Державної кримінально-виконавчої служби України» [204, с. 152].

Окрім того, слід зауважити, що хоч і смертна кара як вид покарання скасована в Україні на підставі рішення Конституційного Суду України ще 29 грудня 1999 року [35], про що зазначалося раніше, питання її ефективності та необхідності відновлення активно дискутується у колах наукових та практичних працівників, особливо у нинішніх умовах воєнного стану в Україні.

Як правило, необхідність, а також ефективність відновлення смертної кари обґрунтовують тими мінімальними затратами, які потрібні на її виконання. До прикладу, О. С. Бондаренко, зазначає, що: «смертна кара економічніше тюремного ув'язнення, оскільки податки, якими обкладають людей для утримання вбивць та насильників, могли б мати набагато раціональніше застосування, адже варто згадати, що засудженого потрібно одягати, годувати, облаштовувати камеру необхідними предметами» [205, с. 180].

Натомість В. Ю. Пряміцин, В. В. Мельник зазначали, що: «в умовах воєнних дій на території України варто було б запропонувати проведення всеукраїнського референдуму щодо встановлення смертної кари за скоєння злочинів проти життя в умовах війни. Тим паче, що посилення кримінальної відповідальності щодо військових злочинців, які знищують населення України, могло б допомогти завершити військові дії на Сході нашої держави» [206, с. 157]. Нинішні умови воєнного стану лише поглиблюють існуючі

діалоги щодо посилення кримінальної відповідальності, у тому числі, з приводу відновлення смертної кари.

Водночас, як слушно зазначає П. Л. Фріс: «У наукових дослідженнях відсутні переконливі докази того, що смертна кара є більш ефективним засобом зниження рівня злочинності, ніж інші види покарання» [207, с. 163].

Розглядаючи смертну кару як вид покарання в контексті права на життя, зазначимо, що у Загальній декларації прав людини 1948 року, у ст. 3 передбачено, що: «Кожна людина має право на життя...» [208].

У ч. 1. ст. 6 Міжнародного пакту зазначається, що: «Право на життя є невід'ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя» [209], що по-суті є деталізацією правового регулювання та послідовним продовженням правового закріплення цього невід'ємного права кожної людини.

На забезпечення права на життя спрямований Другий факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що стосується скасування смертної кари 1989 року, де у ч. 2 ст. 1 визначено: «Кожна держава-учасниця вживає всіх необхідних заходів для скасування смертної кари в межах своєї юрисдикції» [210].

У контексті наведених вище положень міжнародних актів постає питання про правомірність застосування смертної кари як виду покарання.

Сьогодні смертну кару не практикують понад 100 країн. Останні, хто відмовився – Казахстан, Малайзія, Каліфорнія, Монголія, Гватемала і Гвінея. Майже 40 країн використовують тільки у вкрай тяжких злочинах. Але є приблизно 50 держав, у яких смертна кара – це те саме, що довічне ув'язнення: Японія, Кувейт, Іран, Ірак та Лівія [211].

Смертна кара у Сполучених Штатах Америки досі дозволена у 27 штатах [212]. Проте 1 липня 2021 року Мін'юстом США було запроваджено тимчасовий мораторій на смертну кару на федеральному рівні з метою перегляду політики відомства у цій сфері [213].

Серед країн Європи та Центральної Азії цей вид покарання зберігається лише у законодавстві Республіки Білорусь. Смертна кара виконується через розстріл.

При цьому Європейський Союз, Організація з безпеки і співробітництва в Європі засуджують застосування покарання у виді смертної кари у Республіці Білорусь та закликають ухвалити рішення про її скасування. Як заявив посол ЄС у республіці Білорусь Дірк Шубель: «Світ сформулював дюжину вагомих аргументів проти смертної кари, тому, поряд з тортурами і рабством, вона має бути безповоротно виключена з систем правосуддя усіх спільнот, включно, звичайно, і білоруської» [214].

З наведеного вище, можна зробити висновок, що в цивілізованих країнах вже давно скасована смертна кара, а у багатьох інших – спостерігається позитивна тенденція до її скасування або хоча б накладення мораторію на її застосування.

Тому, як бачимо: «питання захисту задекларованого ще в ХХ столітті права на життя не втрачає своє актуальності і своїм гуманістичним змістом пронизує всі сфери життя, у тому числі сферу призначення та виконання покарань» [215, с. 86].

РОЗДІЛ 3.

УДОСКОНАЛЕННЯ ТА ОПТИМІЗАЦІЯ ІНСТИТУТУ ПОКАРАННЯ В УКРАЇНІ

Проведений аналіз існуючих проблем реалізації покарань та їх ефективності дозволяє констатувати факт необхідності удосконалення інституту покарання в Україні, який продовжує залишатися основним засобом у процесі боротьби зі злочинністю.

Як доречно відзначала Т. А. Денисова: «Сьогодні, незважаючи на загальне позитивне ставлення суспільства до покарання, коли ключовим напрямом вважають посилення репресій, існують серйозні протиріччя між статистикою вчинених злочинів і кількістю покараних, а також між інформованістю населення про види та форми вчинення злочинів, ступінь їх суспільної небезпеки та реальним станом злочинності. Це підштовхує до пошуків шляху неупередженого інформування суспільства, аргументів на користь зменшення застосування суворих видів покарань, що зумовить скорочення кількості засуджених, особливо тих, хто відбуває покарання у вигляді позбавлення волі на певний строк і довічного позбавлення волі» [216, с. 85], що у черговий раз підтверджує необхідність реформування досліджуваного інституту покарання, у тому числі шляхом оптимізації.

«Оскільки динаміка інституту покарання зорієнтована в напрямку стимулювання рівноваги суспільного буття, можна стверджувати, що виявлення тенденцій його розвитку є ключем до окреслення логічних механізмів генезису як усєї карної системи держави загалом, так і інституту покарання зокрема. В свою чергу, зазначені механізми дозволять визначити принципову орієнтацію правових реформ в плані подальшої раціоналізації інституту покарання» [217, с. 8].

Задля окреслення допустимих шляхів реформування та оптимізації інституту покарання в Україні, необхідно спершу з'ясувати дефініції відповідних категорій.

Під поняттям «реформа» розуміється «процес кардинальних, часто тривалих за часом перетворень відповідних сторін суспільного життя, державно-правових інститутів, окремих структур тощо» [218, с. 303].

Натомість термін «оптимізація» у словниках пропонується тлумачити як: «процес вибору найкращого варіанту з можливих; процес приведення системи до найкращого (оптимального) стану» [219, с. 606], «процес надання будь-чому найвигідніших характеристик, співвідношень» [111, с. 483]. Як бачимо, категорія «оптимізація» має міжгалузевий та міждисциплінарний характер.

Як слушно зазначає І. О. Кульчій: «У багатьох випадках невинувато терміни «реформування» та «оптимізація» вживаються в державно-управлінській сфері як синоніми. Це породжує помилкове уявлення про процеси змін, які здійснюються і заплановані в системі органів виконавчої влади. Поняття реформування та оптимізація співвідносяться як ціле і частина» [220].

Тому, процес оптимізації слід розглядати в якості окремого елементу реформування, а його втілення у життя необхідно здійснювати у рамках головних напрямів реформування.

Справедливим є міркування І. С. Яковець, що «оптимізаційний підхід у різних галузях науки не лише пройшов випробування часом, а й виявив свою життєздатність та доцільність використання при розв'язанні проблем, пов'язаних із забезпеченням якнайкращого функціонування певних систем і процесів» [221, с. 151].

Здійснюючи ретроспективний аналіз поняття «оптимізація», згадана вище вчена зазначає: «перші згадки про оптимізацію як ідею вдосконалення у доволі чіткому вигляді з'явилися ще у «Ведах» та ведичній філософії Стародавньої Індії, однак у розвинутій та математизованій формі уявлення про найкраще з усіх можливих варіантів були створені лише в ХХ ст. у межах економічної теорії та її гілки – математичної економіки, а потім – у кібернетиці, теорії прийняття рішень та операцій, в теорії катастроф, ігор

тощо. Свій внесок у розвиток концепції оптимізації внесла й аналітична механіка, теоретична біологія, соціальна біологія, екологія, етологія, психологія, соціологія та інші науки. В економічній теорії формується навіть особлива дисципліна, яку часто називають «теорією оптимізації» [221, с. 150].

З огляду на вищезазначені тлумачення оптимізацію інституту покарання доречно розглядати як процес приведення його до найкращого (оптимального) стану.

Досягти якісних результатів оптимізації інституту покарання можливо лише шляхом комплексного втілення у життя цього процесу. Відтак оптимізація інституту покарання повинна здійснюватися на рівні його законодавчого закріплення; на рівні призначення; а також на рівні його виконання-відбування.

Оптимізація інституту покарання на рівні законодавчого закріплення торкається питання його змісту, мети та системи покарань.

За твердженням В. М. Махінчука: «оптимізація побудови та функціонування інституту покарання передбачає його збалансування як на внутрішньоструктурному рівні (тобто, ієрархічне узгодження мети, підстави, принципів та системи покарання), так і в межах більш широкої – соціально-онтологічної системи. Адже саме мірою синхронізації вищезазначених балансів визначається адекватність цього інституту» [217, с. 8].

На цьому рівні оптимізації варто пам'ятати, що: «Недопустимість аналогії кримінального закону, його можливість суттєво обмежити конституційні права людини обумовлює високі вимоги до формулювання кримінально-правових норм. Окрім того, норми повинні бути передбачуваними для кожного. Звичайно, суворе дотримання правил юридичної техніки при конструюванні кримінального закону має вагоме значення. На перший погляд, зрозумілість, точність формулювань передусім стосується норм Особливої частини КК України, що встановлює, які діяння є кримінально-караними і які можливі наслідки в разі їх вчинення. Однак це не зовсім так, оскільки невдалі законодавчі настанови в Загальній частині КК

України, що визначають правила застосування конкретних складів кримінальних правопорушень, не дають змогу реалізувати дію норм Особливої частини. Тому бездоганність юридичної техніки має бути притаманна також і нормам, що визначають види покарання та регламентують їх застосування» [222, с. 309-310].

Якщо вести мову про оптимізацію інституту покарання у національному законодавстві, то слід відзначити, що її слід здійснювати з урахуванням позитивного досвіду правового регулювання інституту покарання у зарубіжних країнах. Вбачається, що така оптимізація, передусім повинна торкнутися системи покарань, та повинна реалізовуватися шляхом скорочення її елементів.

До прикладу, за твердженням І. І. Митрофанова: «Європейський досвід дозволяє стверджувати, що система покарань, встановлена КК України, має бути суттєво реформована для наближення законодавства України до законодавства країн Європейського Союзу» [223, с. 133].

Як відзначає М. В. В'юнник: «На сьогоднішній день українська система покарань є однією із найбільших за обсягом та найбільш диференційованих порівняно з системами покарань інших європейських держав... Така кількість видів покарань у цілому є характерною для пострадянських і постсоціалістичних країн Східної Європи. У той же час, у багатьох західноєвропейських країнах кількість видів покарань є значно меншою: часто законодавець «обходиться» 4–5 видами покарань» [137, с. 149].

«Однак, в багатьох випадках така кількість покарань у кодексах європейських країн зумовлена об'єднанням схожих за змістом та об'ємом правообмежень покарань» [137, с. 149].

Це «по суті, три групи основних видів покарання, що можуть бути застосовані до осіб, які вчинили злочини: громадські роботи, штраф і позбавлення волі» [37, с. 614-615].

Про відповідний факт також заявляє Т. О. Михайліченко, стверджуючи, що: «якщо брати за приклад кримінальне законодавство деяких країн

Європейського Союзу, то передбачена там кількість основних видів покарань у разі менша. Зазвичай, це лише штраф та позбавлення волі (у тому числі й довічне позбавлення волі як його різновид), як, наприклад, у Німеччині, Франції, Швеції. В Італії передбачено також арешт як різновид короткострокового позбавлення волі. У Нідерландах та Польщі основним видом покарання є також і громадські роботи, тоді як в інших державах законодавець частіше визнає їх додатковим видом покарання/стягнення» [153, с. 304-305].

І. В. Красницький, здійснюючи порівняльно-правовий аналіз кримінальної відповідальності як інституту кримінального права Франції та України, проводить класифікацію покарань за французьким кримінальним правом за їх характером і виділяє: «а) покарання, що полягають в позбавленні чи обмеженні волі особи; б) штрафи; в) конфіскація; г) покарання, що полягають в обмеженні інших прав та свобод» [224, с. 168].

За кримінальним законодавством Швейцарії «вчинення кримінально карного діяння передбачає три види покарання: позбавлення волі, штраф, суспільно корисні роботи» [225, с. 180].

У німецькому кримінальному законі, як відзначає Н. В. Басалюк, до основних видів покарань передбачено: «тюремне ув'язнення й штраф. Мінімальний термін тюремного ув'язнення становить 1 місяць, максимальний – 15 років. Штраф обраховується у денних ставках – доходу без вирахувань, який злочинець має чи може отримати у середньому за один день» [225, с. 179].

Доречно зауважити, що: «у зарубіжних державах штраф належить до найбільш розповсюджених видів покарання. Поширеність штрафу в законодавстві й судовій практиці, способи обчислення, розміри, підстави й умови застосування не були незмінними та визначалися в кінцевому підсумку соціально-економічними, політичними, кримінологічними й правовими чинниками конкретних історичних періодів» [146, с. 73], що варто враховувати і в процесі удосконалення національної кримінально-правової політики

Відтак, як бачимо, український законодавець, на відміну від європейського, передбачив у кримінальному законодавстві набагато ширше коло покарань, яке підлягає оптимізації. При цьому варто підтримати позицію, що здійснювати «вдосконалення законодавства щодо системи покарань в Україні потрібно комплексно. Так, окрім зарубіжного досвіду, для досягнення мети покарання і побудови відповідної системи покарань потребують глибокого наукового осмислення здобутки кримінологічної науки в частині впливу покарання на мотивацію злочинця... Також в межах подальшого впровадження в Україні принципу верховенства права існує потреба у відповідній ревізії системи покарань» [226, с. 200].

Відзначимо, що й вітчизняні «науковці неодноразово піддавали сумніву доцільність наявності в КК України аж дванадцяти видів покарань» [173, с. 76].

До прикладу, І. І. Митрофанов зазначає, що: «Систему покарань, передбачену статтею 51 КК України, не можна визнати досконалою, як з погляду теорії, так і складностей з позиції практики реалізації окремих видів покарань. У зв'язку з відсутністю матеріальної і технічної бази для виконання арешту і виправних робіт... необхідно їх виключити з переліку покарань або ввести мораторій на їхнє виконання. Крім того, автором відзначається необхідність скасування всіх видів покарань для військовослужбовців, конфіскації майна, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу і виправних робіт у тому вигляді, в якому вони регулюються нормами КК України. Це пов'язано, перш за все, з тим, що Україна на сучасному етапі розвитку просто не має можливостей для забезпечення виконання в повному обсязі 12 видів покарань» [150, с. 198].

З огляду на це автором запропоновано:

«1) скоротити кількість видів покарань у переліку, передбаченому ст. 51 КК України;

2) розробити і здійснити низку заходів, необхідних для зміни на законодавчому рівні кримінально-правового регулювання застосування видів покарань, не пов'язаних з позбавленням волі;

3) провести повномасштабну ревізію санкцій норм Особливої частини КК» [150, с. 198], що як наслідок призведе до депеналізації чи пеналізації окремих кримінальних правопорушень.

Цікавою є позиція О. П. Рябчинської, яка виокремлює «зовнішні та внутрішні фактори, що визначають необхідність здійснення певних кроків в аспекті оптимізації системи кримінальних покарань. Зовнішніми факторами можна визнати необхідність унесення змін у кримінальне законодавство України, викликану міжнародним співробітництвом України й визнанням її активним суб'єктом (учасником) міжнародного співтовариства у сфері запобігання поширенню транснаціональної та корупційної злочинності, торгівлі людьми й сексуальної експлуатації тощо» [158, с. 159]. До таких зовнішніх факторів видається за можливе віднести також позитивний зарубіжний досвід цивілізованих європейських держав у відповідній сфері, який необхідно запозичувати, що особливо актуально в умовах євроінтеграції України.

«Внутрішні ж фактори зумовлені необхідністю підвищення рівня системи покарань через уключення до неї такої сукупності видів покарань, який дає змогу проводити помірковану та ефективну каральну політику протидії злочинності, у тому числі за рахунок зниження застосування позбавлення волі через застосування інших видів покарань. Такими факторами, зокрема, є такі: недоліки у правовому регулюванні окремих видів покарань, доведення їх низької ефективності або ж невідповідність соціально-економічному стану суспільства, а відтак і поступова втрата карально-виправного або запобіжного потенціалу; необхідність запровадження нових видів покарань, які відповідали б змінам соціальної реальності» [158, с. 160].

Відтак у контексті аналізу внутрішніх факторів оптимізації системи покарань слушною і такою, що заслуговує на підтримку, видається думка Ю. В. Кернякевич-Танасійчук, яка вважає, що: «Існуюча сьогодні система покарань підлягає оптимізації, виходячи з принципу законності їх застосування та ефективності їх виконання» [191, с. 19].

Не лише в колах науковців та практиків спостерігаються дискусії з приводу оптимізації системи покарань, але й «ідею скорочення кількості покарань втілено і в Проєкті нового КК України» [173, с. 77], про що було зазначено раніше в роботі.

Як слушно зауважує О. П. Рябчинська: «Аналіз майже всіх варіантів проєкту КК України щодо норм про систему покарань дає підстави говорити, що вона була більшою мірою оптимізована, ніж докорінно реформована, порівняно із системою засобів кримінально-правового характеру загалом. Такий висновок ґрунтується на аналізі шляхів оптимізації, обраних розробниками проєкту, зокрема:

1) поділ покарань на групи залежно від виду кримінального правопорушення;

2) виключення із системи окремих видів покарань, як-от: конфіскації майна (в розумінні ст. 59 чинного КК України), службових обмежень для військовослужбовців і тримання в дисциплінарному батальйоні, позбавлення рангу, чину або кваліфікаційного класу, виправних робіт;

3) трансформація окремих видів покарань в інші засоби кримінально-правового характеру (як-от позбавлення права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю);

4) прагнення до удосконалення правового регулювання існуючих видів покарань – більш чітко визначено безпосередньо в кримінально-правових нормах їх правообмежувальний характер та визначено розмір штрафу й грошового стягнення у виді єдиної розрахункової одиниці у фіксованому розмірі в гривнях;

5) включення нових видів покарань на підставі переосмислення змісту певних правообмежень, як-от обмеження свободи пересування;

6) переосмислення порівняльної суворості окремих видів покарань за кримінальні проступки з відповідною зміною порядку їх розміщення в ч. 3 ст. 3.2.1 проєкту КК України, зокрема це стосується покарань у виді безоплатних

робіт (аналог громадських робіт) та грошового стягнення (аналог штрафу)» [227, с. 195-196].

Окрім того, О. В. Острогляд, розмірковуючи над Концепцією наступного КК України, пропонує: «при формулюванні розділу «Покарання» враховувати неодноразово висловлені пропозиції щодо необхідності зміни видів покарання, що можуть бути застосовані до неповнолітніх, зокрема, в ракурсі діяльності органів пробації та розширення кола таких, що не пов'язані з позбавленням волі та реальних умов їх застосування» [228, с. 36], що заслуговує на підтримку.

Аналогічно варто переглянути систему покарань, яка передбачена для жінок. До прикладу, неодноразово порушувалося питання про доцільність застосування покарання у виді довічного позбавлення волі до жінок. Так А. В. Петракова, розмірковуючи над цим питанням, зазначає, що: «У всьому світі жінки становлять меншість серед тих, хто засуджений до довічного позбавлення волі. При цьому, на думку фахівців, серйозні насильницькі злочини жінки найчастіше скоюють через те, що самі неодноразово піддавалися насильству. Так, проведене психологами дослідження підтвердило, що майже 90% жінок, які відбувають покарання за вчинення насильницьких злочинів, були піддані насильству в ранньому дитинстві або юності. Саме вразливість жінок здебільшого є і причиною, і наслідком позбавлення їх волі. Обставини скоєння жінками злочинів, тяжкість заподіяної ними шкоди поряд із незначним ступенем небезпеки цих жінок для суспільства дають підстави стверджувати, що наявна система кримінально-правового впливу щодо них у низці випадків досить сувора й об'єктивно не обґрунтована» [229, с. 225].

У свою чергу Т. В. Продан додає, що: «В усьому світі наявність чи відсутність в країні засуджених жінок до довічного позбавлення волі є показником жорстокості суспільства. Скасування довічного позбавлення волі для жінок наблизить Україну в певній мірі до європейських цінностей прав людини, справедливості, гуманності та призведе до покращення іміджу країни

на міжнародній арені» [230, с. 159], що потребує врахування при удосконаленні чинного кримінального законодавства.

Підсумовуючи, варто зазначити, що: «оптимізація системи покарань повинна реалізовуватися передусім шляхом скорочення кількості покарань у системі, передбаченій кримінальним законодавством, на основі аналізу ступеня ефективності чи неефективності того чи іншого виду покарання. Відповідна оптимізація повинна здійснюватися з урахуванням позитивного досвіду правового регулювання інституту покарання у провідних європейських країнах, а також з огляду на особливості (фізіологічні, вікові тощо) суб'єктів, яким вони можуть призначатися» [231, с. 7-8].

Наступним рівнем, на якому слід здійснювати оптимізацію інституту покарання, є рівень його призначення.

Матеріальною основою призначення конкретного виду покарання для суду є система покарань, яка (як зазначалося раніше) побудована шляхом розміщення у ній видів покарань за ступенем їхньої суворості.

«Зокрема, місце того чи іншого покарання в ст. 51 КК України враховується в таких випадках:

– при обранні конкретного виду покарання, якщо санкція статті (частини статті) є альтернативною, адже відповідно до ч. 2 ст. 65 КК України, більш суворий вид покарання з числа передбачених за вчинене кримінальне правопорушення призначається лише у разі, якщо менш суворий вид покарання буде недостатній для виправлення особи та попередження вчинення нею нових кримінальних правопорушень;

– при призначенні більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК України), зокрема, при переході до іншого, більш м'якого виду основного покарання, не зазначеного в санкції статті (санкції частини статті) Особливої частини КК України за це кримінальне правопорушення;

– при призначенні покарання за сукупністю кримінальних правопорушень чи за сукупністю вироків (ст. 70–72 КК України);

– при заміні невідбутої частини покарання більш м'яким (ст. 82 КК України)» [173, с. 30].

«Значна роль у процесі призначення покарання надається незалежному (в контексті ст. 6 ЄКПЛ) суду...ЄСПЛ підкреслює, що «незалежність суду, заснованого законом» належить до необхідної особистої та інституційної незалежності, яка необхідна для неупередженого прийняття рішень, і, таким чином, є передумовою неупередженості» [173, с. 101].

Більше того, як відзначають В. О. Туляков В. О. та А. С. Макаренко: «важливість суддівської діяльності з призначення покарання зумовлена, окрім іншого, ще й тим, що їй притаманний прогностичний характер, адже суддя, визначаючи конкретну міру кримінально-правового впливу, має зробити висновок про те, що обраного ним виду і розміру виправного впливу буде достатньо для досягнення цілей кримінального покарання» [232, с. 209-210].

Водночас «недостатня визначеність кримінально-правових норм, багатозначність деяких термінів і понять, варіативність покарання, відсутність у законі детальних і чітких правил, критеріїв призначення покарання істотно ускладнюють правозастосовний процес. Усе це призводить до нестабільності забезпечення кримінально-правового регулювання, різною в судовій практиці, а інколи й до судових помилок. У зв'язку із цим необхідною є розробка законодавцем юридичного «оптимуму» співвідношення формальних і дискреційних засад, що має сприяти підвищенню авторитету судового рішення, недопущенню зловживання правом, а також боротьбі з корупцією» [232, с. 209-210].

В означеному вище контексті цілком слушним є міркування, що: «Для досягнення законодавчо визначеної мети покарання, підвищення його ефективності протидії злочинним проявам судді мають керуватися принципами призначення покарання, а тому визначення системи принципів призначення покарання є необхідним та своєчасним» [173, с. 111].

У ст. 65 КК України міститься норма, яка закріплює загальні засади призначення покарання [44].

Однак на нетотожності понять «загальні засади» та «принципи призначення покарань», наголошується авторами навчального посібника «Кримінальна політика у сфері покарань», які зазначають, що: «досі серед учених немає єдиного погляду з цього питання. Однією із проблем вчення про принципи призначення покарання є розмежування принципів і загальних засад призначення покарання» [173, с. 111].

За твердженням Р. Ш. Бабанли «Обов'язковою та необхідною передумовою належного призначення покарання є чітке визначення загальних засад призначення покарання, які виступають спільним знаменником у цьому процесі всупереч відмінностям злочинних діянь та осіб, що їх вчинили» [71, с. 23]. «До засадничих положень, на яких базується інститут призначення покарання, мають належати такі:

1) у законодавстві має бути закріплена норма, згідно з якою засадою призначення покарання є однорідність покарань, які призначається за подібні суспільно небезпечні діяння;

2) загальною засадою призначення покарання має бути законодавче положення, згідно з яким покарання, яке призначається особі, має відповідати вимогам адекватності (пропорційності) ступеню тяжкості злочину» [71, с. 418].

Натомість «до принципів призначення покарання належать принцип індивідуалізації та принцип справедливості покарання. Звичайно, при призначенні покарання суддя повинен дотримуватися і загальноправових, і спеціально-правових принципів, однак саме принцип справедливості та принцип індивідуалізації є тими керівними засадами, які особливим чином пронизують усю діяльність суду з призначення покарання» [173, с. 111].

«Відновлення справедливості як принцип означає, що покарання являє собою справедливий акт правосуддя. Покарання призначається суворо відповідно до закону. Покарання відповідає тяжкості вчиненого злочину, особі винного, обставинам, що пом'якшують та обтяжують покарання. Відновлення

справедливості передбачає якомога більш повне відновлення порушених злочином інтересів особи, суспільства і держави» [173, с. 111-112].

Під індивідуалізацією покарання розуміється: «конкретизація судом виду і розміру міри державного примусу, який призначається особі, яка вчинила злочин, залежно від особливостей такого злочину і його суб'єкта. Зміст принципу індивідуалізації не охоплюється повністю поняттям та змістом загальних засад призначення покарання, він набагато ширше. У ст. 65 КК України містяться лише законодавчі передумови індивідуалізації покарання. Принцип індивідуалізації покарання закріплений у низці норм КК України. Так, індивідуалізацію покарання передбачають норми про відповідальність і покарання співучасників у вчиненні злочину (ст. ст. 29, 30 КК України, ч. 4 ст. 68 КК України). Для індивідуалізації покарання важливим є з'ясування питання про стадію вчинення злочину (ст. ст. 16, 68 КК України). Інститут обставин, що пом'якшують та обтяжують покарання (ст. 66 та 67 КК України), також є засобом індивідуалізації покарання. Велике значення для індивідуалізації покарання має конструкція санкцій норм Особливої частини КК України як альтернативних та відносно визначених [173, с. 116-117].

Із зазначеного вище бачимо, що загальні засади та принципи призначення покарання справді є категоріями, що відрізняються між собою, але, які взаємодоповнюють одна іншу та дозволяють постановити справедливий вирок у конкретній кримінальній справі.

Відтак на рівні призначення покарання суду потрібно дотримуватися, насамперед, критеріїв адекватності, іншими словами справедливості покарання, економії кримінальної репресії, а також диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності, враховувати при призначенні покарання особу обвинуваченого, а також вид та ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, інтереси потерпілої особи.

У контексті гуманізації інституту покарання необхідно дотримуватися рекомендацій, що викладені у п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику призначення судами кримінального покарання»:

«Коли санкція закону, за яким особу визнано винною, нарівні з позбавленням волі на певний строк передбачає більш м'які види покарання, при постановленні вироку потрібно обговорювати питання про призначення покарання, не пов'язаного з позбавленням волі. У разі обрання покарання у виді позбавлення волі це рішення повинно бути вмотивовано у вирок» (Додаток В).

Видається, що застосування покарань, які не пов'язані з ізоляцією від суспільства, є ще одним шляхом оптимізації інституту покарання на рівні його призначення судом..

Як зазначається у літературі: «загальносвітова доктрина встановлює пріоритет саме таких покарань, які не пов'язані з ізоляцією від суспільства, вважаючи їх такими, що сприяють дотриманню прав людини та відновленню правопорушника як члена суспільства» [173, с. 180].

Більше того, «збільшення кількості випадків застосування покарань та запобіжних заходів, не пов'язаних з ізоляцією від суспільства, та подальший розвиток органів пробації» [198] задекларовано у якості однієї з основних цілей Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року, метою якої є «створення гуманістичної системи виконання кримінальних покарань, що гарантуватиме безпеку суспільства і забезпечуватиме соціальну адаптацію засуджених та осіб, взятих під варту» [198].

Аргументованою з цього приводу видається думка О. А Гритенко, яка наголошує на «доцільності ширшого використання покарань без ізоляції засудженого від суспільства».

За її твердженням: «Утримання «тюремного населення», яке перебуває у місцях ізоляції від суспільства, тяжким тягарем лягає на бюджет держави, стримує вирішення багатьох соціальних завдань, сприяє поширенню кримінальної субкультури серед населення. Ефективне застосування покарань, альтернативних позбавленню волі, щодо осіб, які вчинили кримінальні проступки та нетяжкі злочини має забезпечити захист суспільства від злочинця, зниження рівня криміналізації суспільства, роз'єднання

злочинного співтовариства, зниження чисельності осіб, які утримуються в установах кримінально-виконавчої системи. Крім того, широке застосування вказаних покарань, безсумнівно, позначиться на соціальній адаптації та реабілітації осіб, які опинилися у сфері кримінального судочинства» [246].

Відтак збільшення випадків застосування покарань, які не пов'язані з ізоляцією від суспільства, на нашу думку, відображають тенденцію щодо гуманізації не лише інституту покарання на етапі його призначення і впливають на ефективність кримінально-процесуальної політики, а й дозволяють досягти оптимізації політики у сфері виконання покарань, що очевидно позитивно відображається й на удосконаленні політики у сфері боротьби зі злочинністю загалом.

Варто відзначити, що з початком розв'язання повномасштабної збройної агресії російською федерацією проти України значно зросла кількість вчинених кримінальних правопорушень проти Основ національної безпеки України, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку. Під час розгляду вказаної категорії кримінальних проваджень національні суди у випадку звільнення від відбування покарання з випробуванням на підставі приписів пункту 6 частини третьої статті 76 КК України покладають на засуджених певні морально-етичні обов'язки ідеологічного характеру.

Так за результатами розгляду кримінального провадження вироком Кіровського районного суду м. Кіровограда від 26 липня 2023 року затверджено угоду про визнання винуватості, особу визнано винною у скоєнні кримінального правопорушення, передбаченого частиною другою статті 436-2 КК України. На підставі статті 75 КК України особу від відбування призначеного покарання звільнено з випробуванням, встановивши іспитовий строк тривалістю 2 (два) роки.

Згідно з пунктом 6 частини третьої статті 76 КК України протягом іспитового строку покладено на особу обов'язки: вивчити на пам'ять гімн України, Розділ IX «Територіальний устрій України» Конституції України, вірш В. Сосюри «Любіть Україну», українську патріотичну пісню «Батько наш

- Бандера, Україна - мати!», прочитати повість М. В. Гоголя «Тарас Бульба», роман А. Дімарова «І будуть люди» [233].

Іншим вироком Кіровського районного суду м. Кіровограда проголошено: «... визнати винним у кримінальному правопорушенні, передбаченому ч. 2 ст. 109 КК України та призначити покарання у вигляді позбавлення волі строком на 2 (два) роки без конфіскації майна, яке належить останньому на праві власності... згідно з п. 6 ч. 3. ст. 76 КК України протягом іспитового строку покласти на особу обов'язки: вивчити напам'ять гімн України, розділ ІХ «Територіальний устрій України» Конституції України, вірш В.Сосюри «Любіть Україну», українську патріотичну пісню «Батько наш – Бандера, Україна – мати!», прочитати повість М. В. Гоголя «Тарас Бульба» та роман А. Дімарова «І будуть люди» [234; 235].

Покладаючи вказані додаткові обов'язки на засуджених, суд керувався тим, що такі є необхідними і достатніми для їх виправлення, а також можуть (у разі призначення реального покарання) підсилити ефективність призначуваного покарання.

З огляду на принцип індивідуальності кримінально-правових засобів та особливості мотивів вчинення окремих видів кримінальних правопорушень, видається, що до переліку корекційних засобів пробації допустимим є включення покладення на особу обов'язку опрацювати та/або вивчити твори національних письменників патріотичного спрямування.

З іншої сторони, такий підхід виховного характеру може бути також використаний шляхом передбачення відповідного обов'язку під час виконання заходів, передбачених пробаційною програмою.

Серед пропозицій щодо оптимізації інституту покарання на рівні його призначення на увагу заслуговує також наступна, яка полягає у:

«1) зміні алгоритму конструкції відносно визначених санкцій шляхом звуження їх меж із прив'язкою до певної категорії злочинів;

2) нормативному вдосконаленні приписів ч. 1 ст. 65 КК України в аспекті більш чіткої регламентації підстав суддівського розсуду;

- 3) закріпленні критеріїв призначення покарання;
- 4) введенні спеціальних правил призначення покарання та коректування існуючих» [232, с. 227].

Розглядаючи оптимізацію інституту покарання на рівні його виконання-відбування, доцільно вести мову про удосконалення діяльності органів та установ виконання покарань, а також покращення умов відбування покарань, які б дозволяли максимально досягти мети покарання.

«Виконання кримінальних покарань є одним із важливих напрямів діяльності державних органів, оскільки під час цього процесу обмежуються права людини. Необхідно створити такі умови, що забезпечують дотримання принципу справедливості, який полягає у реалізації державного примусу щодо засудженої особи і при цьому у здійсненні позитивного коригувального впливу на свідомість і поведінку такої особи з метою її виправлення і ресоціалізації. Складність досягнення такої мети зумовлена тим, що кримінально-виконавча діяльність, сама по собі, має підвищений ризик зловживань і вчинення правопорушень щодо засуджених. Особа, щодо якої виконується кримінальне покарання, перебуває під повним контролем адміністрації і персоналу УВП, страждає від фізичної ізоляції від суспільства, необхідності суворого дотримання вимог режиму, неналежних умов утримання у місцях несвободи, що створює сприятливі умови для надмірного обмеження її прав, катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження» [173, с. 193].

З огляду на зазначене вище слушною видається думка, що «крім організаційних змін, слід нарешті перейти і до трансформації змістовного наповнення діяльності щодо виконання-відбування покарань, яка повинна бути зорієнтована на реабілітацію, ресоціалізацію засуджених [236, с. 61].

Справді триваюче реформування кримінально-виконавчої системи та оптимізація процесу виконання-відбування покарань повинні не просто зводитися до скорочення органів та установ виконання покарань, а передбачати якісні зміни у процесі їх функціонування, яке має бути

спрямоване передусім на створення сприятливих умов для виправлення та ресоціалізації засуджених осіб.

Як наголошує Д. В. Ягунов: «Ідея ресоціалізації повинна стати основою пенітенціарної філософії» [237, с. 378].

І. С. Яковець «оптимізацію процесу виконання кримінальних покарань визначає як «організацію його за такою формою, такими методами і засобами, які забезпечують ефективність діяльності органів і установ виконання покарань з досягнення поставлених цілей і завдань» [238, с. 66].

У результаті аналізу теоретичних джерел вчена слушно пропонує виокремлювати «такі етапи оптимізації процесу виконання кримінальних покарань, як:

- 1) визначення мети і завдань процесу виконання кримінальних покарань;
- 2) вибір критеріїв оптимізації (критеріїв ефективності) процесу виконання кримінальних покарань;
- 3) вибір відповідних засобів, форм і методів організації процесу виконання кримінальних покарань;
- 4) створення попередніх умов для реалізації мети процесу виконання кримінальних покарань;
- 5) реалізація визначеної мети та завдань процесу виконання кримінальних покарань;
- 6) аналіз результатів процесу виконання кримінальних покарань» [238, с. 66-67].

Така продумана, поетапно організована оптимізація процесу виконання покарань дозволить досягти якісних результатів його реалізації, що у свою чергу забезпечить досягнення мети покарання.

Як наголошувалося раніше, у контексті оптимізації інституту покарання на рівні його виконання-відбування на окрему увагу заслуговує питання удосконалення умов відбування покарання. Зрозуміло, що тут маються на увазі передусім умови відбування покарань, які пов'язані з ізоляцією від суспільства (пов'язані з позбавленням волі).

Як зазначає М. В. Романов: «Фактично неабияка частина карального впливу позбавлення волі міститься саме в умовах тримання. Закон називає серед інших засобів впливу на засудженого працю, соціально-виховну роботу, загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених. Серед названих засобів впливу умови тримання є найбільш очевидними та чутливими для засуджених. Працею засуджені не завжди забезпечені, навчання не є обов'язковим та не має достатньої якості, а соціально-виховна робота не завжди орієнтована на особистість (частіше має певне ідеологічне або ситуативне забарвлення). Що стосується умов тримання, то з ними засуджені зіштовхуються щоденно, та ці умови мають яскраво виражену каральну суть. Без перебільшень їх можна назвати такими, що ганьблять та принижують особу» [239, с. 10].

Більше того, величезна кількість рішень ЄСПЛ проти України стосується саме неналежних умов тримання засуджених та порушення їх прав.

Серед таких рішень, зокрема, О. В. Таволжанський та О. А. Проценко називають: «Бакчижев проти України», «Невмержицький проти України», «Гавула проти України», «Салахова та Іслямова проти України» тощо. У цих рішеннях встановлено факт таких порушень: поганий стан установ, неналежне медичне обслуговування, тримання хворих і здорових осіб в одній камері, перевищення допустимої кількості осіб, які можуть триматися в одній камері, а також часті випадки примушування до голодування і фізичне насильство над засудженими з боку працівників установ» [240, с. 114].

Ведучи мову про установи виконання покарання у вигляді позбавлення волі та умови його відбування, А. Х. Степанюк аргументовано стверджує, що: «виправних колоній у тому форматі, який має місце сьогодні, в Україні не повинно бути взагалі. Саме час перейти до запровадження в'язничної форми виконання-відбування покарання. Не повинно бути такого покарання, як позбавлення волі. Має бути ув'язнення, яке відбуватиметься у в'язниці (тюрмі) з наданням кожному ув'язненому окремої кімнати, щоб норма житлової площі була не 4 м², як це передбачено чинним КВК України, а в середньому близько

25 м² – саме така норма для місць ув'язнення була розроблена ще на початку ХХ сторіччя. Такий підхід повністю відповідатиме міжнародним документам щодо поводження з ув'язненими, прийнятим на рівні ООН (Правила Мандели), та Європейським в'язничним правилам» [241, с. 432-433].

Тому цілком справедливим видається твердження, що: «замість позбавлення волі як витвору радянської влади необхідно застосовувати тюремне ув'язнення, яке має відбуватись у сучасних в'язницях, де на місце виконання-відбування покарання має прийти гуманне поводження з ув'язненими ... спрямоване на надання їм допомоги, наповнене піклуванням і турботою про цих членів суспільства, які опинились у скрутних життєвих обставинах, набули характеристик маргінальних особистостей, гарантування безпечних для здоров'я і життя умов перебування в установі відбування покарання» [242, с. 44].

Така прогресивна позиція щодо запровадження покарань у вигляді «ув'язнення на певний строк» та «довічного ув'язнення» замість «позбавлення волі на певний строк» та «довічного позбавлення волі» відповідно простежується і в проєкті КК України, що безумовно слід вітати.

Надалі «необхідно докладати зусиль для того, щоб режими в установах запроваджувалися з метою:

а) забезпечити відповідність умов життя вимогам людської гідності та нормам, прийнятим у суспільстві;

б) мінімізувати негативні наслідки ув'язнення та різницю між життям у в'язниці й на свободі, яка послаблює почуття особистої гідності і відповідальності в'язнів;

в) підтримувати та посилювати ті зв'язки з родичами і зовнішнім світом, що якнайкраще слугують інтересам в'язнів та їх родин;

г) забезпечити в'язням можливості розвивати професійні навички і здібності, які поліпшуватимуть перспективи їхньої успішної соціальної реінтеграції після звільнення» [239, с. 11-12].

В умовах воєнного стану слід також особливу увагу звертати на проблеми забезпечення права на особисту безпеку засуджених осіб.

А. Х. Степанюк визначає «безпеку» як «фундаментальну основу функціонування кримінально-виконавчої системи. Вона є властивістю кримінально-виконавчої системи, організованої на принципах цілісності та сталих зв'язків між її структурними підрозділами. Загроза кримінально-виконавчій безпеці є відхиленням від кримінально-виконавчої діяльності, від порядку виконання та відбування покарання, посяганням на правове становище учасників кримінально-виконавчих правовідносин» [243, с. 239-241].

У свою чергу Н. А. Гавриленко, досліджуючи питання безпечного середовища в УВП, вважає за можливе: «класифікувати безпекові проблеми у кримінально-виконавчій системі, виходячи змісту самого поняття «безпеки» в установах виконання покарань, яке включає три обов'язкові елементи, а саме: фізичну, процедурну та динамічну безпеку» [244, с. 379-380].

При цьому «у сфері забезпечення фізичної безпеки має бути вирішеним питання щодо облаштування сховищ та укриттів для засуджених та персоналу, розробки чіткої процедури їх якнайшвидшого туди переведення під час загрози ракетних атак чи артилерійських обстрілів; вирішення питання щодо безперебійного забезпечення енергоносіями усіх електронних систем в УВП; розробка плану заходів щодо повоєнної відбудови та відновлення УВП з урахуванням безпекових вимог. Щодо процедурної безпеки, то найнагальнішим є питання регламентації та практичного проведення процедури евакуації засуджених осіб та персоналу, адже саме вона могла б допомогти уникнути низки терористичних злочинів з боку ворожої армії щодо них. Надзвичайно важливою є робота щодо повернення засуджених та персоналу УВП на підконтрольну територію України чи шляхом обміну, чи шляхом організації гуманітарних коридорів. Динамічна безпека в УВП в умовах воєнного стану також є досить важливим та делікатним питанням, оскільки в даних складних життєвих умовах персоналу дуже важливо не

втратити довіри та підтримувати здорову атмосферу у місці тримання засуджених, сприяти патріотичним настроям серед засуджених, мінімізувати ризики їх втечі чи переходу на бік ворога» [244, с. 381].

Незважаючи на вкрай важливе значення фізичної та процедурної безпеки, на додаткову увагу, з нашої точки зору, заслуговує питання забезпечення саме динамічної безпеки. «Динамічна безпека в установах виконання покарань – спосіб організації процесу виконання кримінального покарання у виді позбавлення волі, який базується на розвитку позитивних відносин із засудженими, їх зайнятості, встановленні довірливих відносин із ними та ефективної комунікації, що призводить до обізнаності персоналу з процесами, які відбуваються у місці тримання засуджених. Концепція динамічної безпеки – це позитивні відносини, зв'язки та взаємодія між персоналом і засудженими, професіоналізм у зборі відповідної інформації, розуміння та поліпшення соціального клімату у виправній установі, твердість та чесність, сприйняття особистої ситуації засудженого, спілкування, позитивні відносини та обмін інформацією» [245], що безумовно сприяє реалізації цілей покарання. Більше того, в умовах воєнного стану володіння персоналом УВП актуальною інформацією про настрої засуджених дозволяє запобігти у тому числі спробам проведення ними колабораційної діяльності.

О. В. Таволжанський та О. А. Проценко наголошують, що: «Зменшення кількості рецидивістів можливе при підвищенні ефективності системи виконання покарань. Зарубіжний досвід показує, що взірцевими з цього питання вважаються ті країни, які гуманізували підхід до роботи із засудженими. Україна повинна проводити реформи в цьому напрямі. Перш за все, доцільно оптимізувати систему покарань, скоротивши їх види, залишивши найефективніші. По-друге, процес відбування покарання має бути гуманним і спрямованим на виправлення особи, її перевиховання. Для цього органи пробації та установи виконання покарань мають проводити індивідуальні соціально-виховні заходи. Індивідуальний підхід та перелік таких заходів має не лише закріплюватися «де-юре», а й активно

реалізовуватися на практиці. По-третє, необхідно залучати значні економічні ресурси в освіту та професійну підготовку засуджених з тим, щоб забезпечити їм можливість ресоціалізації після звільнення. По-четверте бюджетні кошти необхідні і для створення належних матеріальних умов відбування покарання, приведення стану приміщень установ відбування покарання до міжнародних стандартів. По-п'яте слід налагодити систему медичного захисту засуджених, зробити її доступною та звичайною практикою, яка б гарантувала збереження здоров'я під час відбування покарання. Усі ці напрями реформування покликані покращити виховний вплив покарання на засудженого і тим самим запобігти повторному вчиненню злочинів» [240, с. 116-117].

Відтак «державою здійснено широке коло правових заходів щодо діяльності персоналу установ виконання покарань в сфері реалізації державної політики у сфері виконання покарань з метою приведення їх до міжнародних стандартів поводження із засудженими; оскільки персонал установ виконання покарань постійно знаходиться у контакті із засудженою особою внаслідок виконання своїх службових обов'язків, їм необхідно максимально спрямувати усі зусилля на те, щоб вбачати у засудженому, перш за все, людину, тим самим позитивно впливати на них. У цьому випадку це не потребує фінансування від держави, бо залежить, насамперед, від їх моральних якостей персоналу. Тільки у цьому випадку вплив на засуджену особу буде позитивним і за наявності й інших сприятливих чинників у своїй сукупності може сприяти її успішному виправленню та ресоціалізації. Зокрема, вони можуть підтримувати це бажання своїм професіоналізмом та сумлінним виконанням своїх службових обов'язків, високо культурною та гуманністю, умінням співпереживати за майбутню долю осіб, які відбувають покарання; саме таке ставлення персоналу позитивно впливає на засуджену особу та допоможе сформувати у них почуття вини та каяття за вчинений злочин, підвищити власну самооцінку та у майбутньому безперешкодно влитися повноправним членом у суспільство після відбуття покарання, запобігти у майбутньому вчиненню ними нових злочинів» [242, с. 391].

Окремі висновки «щодо форм та методів оптимізації виконання і відбування покарання з точки зору його гуманізації» сформульовано С. О. Виноградовою у дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук [247, с. 175].

Як відзначає науковиця: «Головною метою гуманізації системи покарань є не лише застосування до особи, яка скоїла злочин, покарання, але і захист інтересів потерпілого та суспільства в цілому. Таким чином, гуманізація покарань зводиться до того, що суспільство не відмовляється від засудженого, як від свого члена, а прагне через різні форми та методи профілактично-виховного впливу виправити його, повернути до суспільно-корисного життя. В Україні запроваджено відновне правосуддя, найбільш відомим інструментом якого є медіація, суть якої в контексті кримінального судочинства полягає у примиренні потерпілого із правопорушником, досягненні консенсусу між сторонами та врегулюванні соціального конфлікту» [247, с. 171-172].

За твердженням Ю. І. Микитина «відновне правосуддя – це особлива кримінально-процесуальна форма, на основі якої сторони кримінально-правового конфлікту вирішують його за посередництва третьої нейтральної сторони шляхом максимального відновлення матеріального, морально-психологічного стану та соціального статусу, що існував до вчинення злочину» [248, с. 371].

Натомість «Медіація як форма відновного правосуддя – це добровільний і конфіденційний процес, спрямований на вирішення кримінально-правового конфлікту між потерпілим та підозрюваним (обвинуваченим) за участю нейтральної особи (медіатора)» [248, с. 375].

Сьогодні застосуванню альтернативних способів врегулювання правових конфліктів, у тому числі у сфері кримінального судочинства, сприяє його законодавче закріплення, зокрема, на рівні Закону України «Про медіацію» [249], який наділений євроінтеграційним характером.

Повертаючись до питання виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, зазначимо, що проявом гуманізації порядку їх виконання, на нашу думку, є застосування прогресивної системи виконання таких покарань.

За твердженням О. А. Гритенко «Прогресивна система виконання і відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк є дієвим механізмом реалізації процесу виправлення та ресоціалізації засудженої особи відповідно до принципів диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, відповідності процесу виконання покарання міжнародно-правовим стандартам. Прогресивний режим виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі як встановлений законом та іншими нормативно-правовими актами порядок виконання і відбування покарання має через зміну умов тримання засуджених забезпечити мінімальну різницю між умовами життя в колонії і на свободі, сприяти підвищенню відповідальності засуджених за свою поведінку і усвідомленню людської гідності» [195, с. 405-406].

Таким чином, відповідний режим організації виконання покарань, пов'язаних з ізоляцією від суспільства, передусім, враховуючи поведінку засудженого під час відбування покарання, її позитивні зміни; забезпечуючи мінімальну різницю між умовами перебування в установах виконання покарань і на волі, дозволяє забезпечити у майбутньому успішну реінтеграцію засудженого у суспільне життя в якості її правослухняного громадянина.

ВИСНОВКИ

На основі дослідження теоретичних та практичних питань, пов'язаних з функціонуванням інституту покарання в Україні автором узагальнено основні висновки здійсненого дослідження:

1. Історію становлення та розвитку інституту покарання проаналізовано з огляду на періодизацію генезису кримінально-правової політики України та формування кримінального законодавства: кримінально-правова політика Київської Русі і феодальної роздробленості (IX – середина XVII ст.); кримінально-правова політика козацької держави (середина XVII ст. – середина XVIII ст. - від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського); кримінально-правова політика періоду творення Української незалежної держави (1917-1922 рр.); кримінальне законодавство Української РСР (1917-1991 рр.); кримінально-правова політика та законодавство незалежної української держави до ухвалення Кримінального кодексу України (1991-2001 рр.); кримінально-правова політика та законодавство сучасного періоду розвитку незалежної української держави після прийняття Кримінального кодексу України (2001 рр. – до нинішнього часу).

Дослідження особливостей інституту покарання у той чи інший історичний період здійснено крізь призму нормативних джерел його закріплення, розуміння його суті, мети та існуючої у той чи інший час системи покарань.

Встановлено, що прийняття нового КК України, робота над проектом якого сьогодні триває, буде новим витком в історії розвитку кримінально-правової політики України (у тому числі галузі кримінального права та інституту покарання).

Визначено тенденції розвитку кримінального права, законодавства, у тому числі інституту покарання в Україні, які відображаються у подальшій гуманізації, а також одночасно корелюються з посиленням кримінальної репресії в умовах воєнного стану в Україні.

2. Встановлено, що в умовах становлення та розвитку правової держави в Україні все більшої актуальності набуває питання удосконалення чинного кримінально-правового законодавства, зокрема, у частині правового забезпечення інституту покарання як однієї із форм реалізації кримінальної відповідальності.

Аргументовано неправомірність використання у наукових публікаціях, правозастосовчій діяльності, законодавстві словосполучення «кримінальне покарання», яке є таким, що не відповідає нормам КК України, оскільки ст. 50 КК України визначає поняття «покарання», яке є специфічним видом реакції держави на правопорушення та притаманне лише кримінальному праву і його поєднання з терміном «кримінальне» є нелогічним та юридично некоректним. З цієї точки зору позитивним є використання у нормах проєкту нового Кримінального кодексу України саме термінопоняття «покарання» (у всіх його статтях, де цей термін вживається).

Аналіз існуючих наукових позицій з приводу тлумачення «покарання» дозволив констатувати факт їх розмаїття, що обумовлює багатоаспектний характер правової природи інституту покарання. Відтак покарання виступає міжгалузевим інститутом кримінального, кримінального процесуального та кримінально-виконавчого права, може розглядатися як міжгалузевий інститут названих галузей законодавства, а також підсистем політики у сфері боротьби зі злочинністю.

Окреслено функціональне призначення покарання, яке відображається у меті та функціях, які покликане реалізовувати покарання.

3. Визначено, що система покарань є основою, на якій ґрунтується діяльність суду щодо визначення міри покарання (конкретного виду і розміру чи строку покарання) конкретній особі з огляду на чинники суб'єктивного та об'єктивного характеру, що дозволяє здобути найоптимальнішого рівня досягнення цілей покарання. Закріплення у кримінальному законодавстві розгалуженої системи покарань є підтвердженням втілення у життя принципів

справедливості та гуманізму, диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності.

Відзначено, що передбачені у кримінальному законі види покарань закріплені не в хаотичному порядку, а залежно від ступеня їх суворості. Тому зроблено пропозицію щодо перейменування ст. 51 Кримінального кодексу України «Види покарань», а також ст. 98 КК України, що визначає види покарань, які може бути застосовано до неповнолітніх осіб, на «Система покарань».

При цьому важливим теоретичним значенням наділені класифікації покарань і за іншими критеріями, на основі яких допустимо виділяти окремі групи покарань: за строком: 1) строкові; 2) безстрокові та 3) одномоментні чи одноактні, без визначення строку; за зв'язком з ізоляцією від суспільства: 1) пов'язані з ізоляцією від суспільства та 2) не пов'язані з ізоляцією від суспільства; за суб'єктом, до якого вони застосовуються: 1) загальні та 2) спеціальні тощо.

Окрему увагу зацентовано на класифікації покарань за характером правообмежень, які зазнає засуджена особа у результаті їх застосування. За цим критерієм покарання підлягають поділу на групи: 1) ті, які здійснюють морально-психологічний вплив на особу; 2) ті, які впливають на реалізацію права на зайнятість, інших трудових прав; 3) ті, які встановлюють майнові обмеження; 4) ті, які впливають на особисту свободу особи.

Наголошено, що різні класифікаційні критерії відіграють різну правову роль (значення) у механізмі боротьби зі злочинністю (кримінально-правову, кримінально-виконавчу, кримінологічну), що у черговий раз свідчить про багатоаспектний характер інституту покарання.

4. На основі визначення правової категорії «ефективність» з'ясовано зміст поняття «ефективність покарання», під яким розуміється співвідношення між його метою (цілями) і фактично досягнутим результатом його застосування.

Встановлено, що ефективність як якісну властивість покарання слід вважати оціночною категорією, оскільки вона залежатиме від конкретного виду покарання, особи, до якої воно застосовується, а також і від суб'єктів, які покликані виконувати конкретний вид покарання тощо.

Обґрунтовано, що рецидив вчинення кримінального правопорушення не можна розглядати у якості єдиного достовірного показника, що однозначно свідчить про ступінь досягнення/недосягнення мети покарання, що обумовлюється тим, що навіть, до прикладу, при досягненні мети виправлення, що закладалася у покаранні, після його відбування за несприятливих соціально-економічних, матеріально-побутових умов тощо особа знову повернеться до злочинної діяльності. За таких умов рецидив буде наслідком соціально-економічних умов і не може розглядатися в якості доказу неефективності покарання. Запропоновано поведінку засуджених осіб як під час, так і після відбування покарання розглядати в якості головного реального критерію оцінки ефективності його застосування, безпосереднього досягнення його цілей. При цьому, до чинників, що впливають на ступінь його ефективності у кожному конкретному випадку на різних етапах кримінального провадження віднесено: суддівський угляд при призначенні покарання, характеристику особи обвинуваченого, що відображається працівником пробації у досудовій доповіді, ефективність діяльності органів та установ виконання покарань, особисті морально-психологічні якості особи засудженого, соціально-економічні умови життя засудженого після відбування покарання, наявність сімейно-побутових, трудових проблем тощо.

5. Проблеми реалізації та ефективності кожного з передбачених у ст. 51 КК України виду покарання проаналізовано з огляду на його пов'язаність чи не пов'язаність з ізоляцією від суспільства, а також у взаємозалежності з конкретними обмеженнями суб'єктивних прав: а) обмеження особистого права на свободу; б) обмеження права власності; в) обмеження права на працю.

У результаті дослідження покарань, пов'язаних з одночасним обмеженням майнових прав та права на працю, зокрема, виправних робіт

встановлено, що в умовах нинішнього часу зміст цього виду покарання трансформувався і зводиться, як правило, до грошового стягнення, що обчислюється в установлених відсотках від місячного заробітку засудженого і накладається судом у випадках, передбачених КК України, і в певних часових межах, а задекларований «виправний вплив» такого виду покарання в умовах сучасного соціально-економічного розвитку держави взагалі відсутній. Тому, запропоновано виключити названий вид покарання із законодавчо визначеної системи.

Звернуто увагу на широке застосування покарання у виді громадських робіт. З метою удосконалення механізмів його реалізації висловлено міркування щодо розширення переліку таких робіт та можливості їх виконання не лише за місцем проживання засудженої особи, але й у межах, наприклад, міста чи області тощо.

Обґрунтовано, що до покарань, які пов'язані з позбавленням волі (пов'язані з ізоляцією від суспільства) доцільно віднести, крім позбавлення волі на певний строк та довічного позбавлення волі: арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців.

Проаналізовано позиції вчених щодо недоцільності існування тримання військовослужбовців в дисциплінарному батальйоні у системі покарань, на основі чого аргументовано позицію про необхідність виключення цього виду покарання з відповідної системи. Як його альтернатива пропонується передбачити у кримінальному законодавстві покарання у виді позбавлення волі на певний строк, яке засуджені військовослужбовці відбудуватимуть в окремих дільницях виховних чи виправних колоній у залежності від їх віку (за аналогією з вимогами щодо роздільного тримання осіб, передбаченими нормою ч. 5 ст. 92 КВК України: «Окремо тримаються засуджені, які раніше працювали в суді, органах прокуратури, юстиції, правоохоронних органах, та, за власним бажанням, особи, які здійснювали адвокатську діяльність»).

Окреслено також проблеми реалізації покарань у виді арешту, обмеження волі. З метою забезпечення належного виконання та ефективного

відбування покарання у виді арешту необхідно було б створити відповідні самостійні спеціалізовані установи – арештні доми. Однак, на жаль, сьогодні можливість побудови відповідних установ у зв'язку з умовами воєнного стану, відсутністю матеріальних ресурсів тощо є вкрай малоюмовірною. Більше того, в умовах діючого воєнного стану існує необхідність у збільшенні місць у слідчих ізоляторах для тримання військовополонених у відповідних дільницях для тримання таких осіб, що можна зробити за рахунок місць, які відведені у СІЗО для відбування покарання у виді арешту. Тому арешт відповідно до чинного кримінального законодавства як вид покарання збережено тільки для військовослужбовців, які відбувають його на гауптвахтах.

Відтак запровадження покарання у виді пробаційного нагляду розглянуто у якості альтернативи арешту, а також у перспективі – обмеженню волі.

Відзначається, що позбавлення волі на певний строк займає лідируючу позицію серед усіх видів покарань (не лише пов'язаних з ізоляцією від суспільства), що застосовуються. Встановлено, що в умовах відбування покарань, що пов'язані з ізоляцією від суспільства, як правило, спостерігається «професіоналізація» засуджених осіб, удосконалення їх злочинних навичок, встановлення зв'язків з іншими засудженими, тобто відбувається так звана призонізація. Відтак одним шляхом мінімізації шкідливого впливу на засуджених тюремного середовища та його субкультури, запропоновано вважати призначення покарань, що пов'язані з короткостроковою ізоляцією від суспільства, що дозволяє запобігти або нейтралізувати ефект процесу такої призонізації засудженого.

Аналіз проблем виконання-відбування покарання у виді довічного позбавлення волі дозволив аргументувати необхідність застосування прогресивної системи виконання цього покарання, що сприятиме досягненню такого елементу мети покарання як виправлення.

У контексті положень міжнародних актів обгрунтовано недопустимість відновлення смертної кари як виду покарання.

6. Окреслені існуючі проблеми реалізації покарань та їх ефективності дозволили констатувати факт необхідності удосконалення інституту покарання в Україні, який продовжує відігравати ключову роль процесі боротьби зі злочинністю, зокрема шляхом оптимізації.

Оптимізацію інституту покарання пропонується тлумачити як процес приведення його до найкращого (оптимального) стану.

Встановлено, що досягти якісних результатів оптимізації інституту покарання можливо лише шляхом комплексного втілення у життя цього процесу. Відтак оптимізація інституту покарання повинна здійснюватися на рівні його законодавчого закріплення; на рівні призначення; на рівні його виконання-відбування. Оптимізація інституту покарання на етапі законодавчого закріплення торкається питання його змісту, мети та системи покарань.

Оптимізацію інституту покарання у національному законодавстві слід здійснювати з урахуванням позитивного досвіду правового регулювання відповідного інституту у зарубіжних країнах. Така оптимізація, передусім, повинна торкнутися системи покарань та повинна реалізовуватися шляхом скорочення її елементів, про що свідчать наведені аргументи неефективності окремих видів покарань. Перегляду підлягає система покарань, яка застосовується до неповнолітніх осіб. Обґрунтовану пропозицію щодо скасування покарання у виді довічного позбавлення волі щодо жінок.

Наступним рівнем, на якому слід реалізовувати оптимізацію інституту покарання, визначено рівень його призначення. На рівні призначення покарання суду потрібно дотримуватися, насамперед, критеріїв адекватності, іншими словами справедливості покарання, економії кримінальної репресії, а також диференціації та індивідуалізації кримінальної відповідальності, враховувати при призначенні покарання особу обвинуваченого, а також вид та ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, інтереси потерпілої особи.

В якості ще одного шляху оптимізації інституту покарання на рівні його призначення визначається застосування покарань, які не пов'язані з ізоляцією від суспільства. Відтак констатовано, що збільшення випадків застосування покарань, які не пов'язані з ізоляцією від суспільства, відображають тенденцію щодо гуманізації не лише інституту покарання на рівні його призначення і впливають на ефективність кримінально-процесуальної політики, а й дозволяють досягти оптимізації політики у сфері виконання покарань, що очевидно позитивно відображається й на удосконаленні політики у сфері боротьби зі злочинністю загалом.

Оптимізацію інституту покарання на рівні його виконання-відбування запропоновано здійснювати шляхом удосконалення діяльності органів та установ виконання покарань, а також покращення умов відбування покарань, які б дозволяли максимально досягти мети покарання.

Наголошено, що триваюче реформування кримінально-виконавчої системи та оптимізація процесу виконання-відбування покарань повинні не просто зводитися до скорочення органів та установ виконання покарань, а повинні передбачати якісні зміни у процесі їх функціонування, яке має бути спрямоване передусім на створення сприятливих умов для виправлення та ресоціалізації засуджених осіб.

Відзначено, що у контексті оптимізації інституту покарання на рівні його виконання-відбування на окрему увагу заслуговує питання удосконалення умов відбування покарань, передусім, тих, які пов'язані з ізоляцією від суспільства (пов'язані з позбавленням волі).

В умовах воєнного стану аргументовано необхідність звернення підвищеної уваги на проблеми забезпечення права на особисту безпеку засуджених осіб, насамперед, динамічної, що забезпечує володіння персоналом органів та УВП актуальною інформацією про настрої засуджених та дозволяє запобігти у тому числі спробам проведення ними колабораційної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Фріс П. Л. Кримінально–правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ: Атіка, 2005. 332 с.
2. Єреган А. Р. Формування системи покарань в Київській Русі: аналіз основних джерел права X–XII ст. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 55–58.
3. Єрмолаєв В. М. Деякі проблеми злочину та покарання в Київській Русі. *Вісник Академії правових наук України*. 1996. № 5. Харків : Акад. правових наук України, 1996. С. 135–143.
4. Орел Ю. В. Види покарань за Руською Правдою. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні* : матер. Всеукр. наук.–практ. конф. (м. Дніпро, 23 лютого 2018 р.). Дніпро : ДДУВС, 2018. С. 19–21.
5. Паньонко І., Коваль В. Сутність та система покарань у Київській Русі за «Руською Правдою». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки* : збірник наукових праць. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2017. № 876. С. 10–17.
6. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручн. для студ. вищ. навч. закл., вид. 3–тє, доп. і перероб. Одеса: Фенікс, 2017. 468 с.
7. Яцишин М. М. Історико–правові засади кримінально–виконавчої політики України : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун–т ім. Лесі Українки, 2010. 440 с.
8. Хроленюк О. Ю. Становлення окремих засад систематизації покарань за Руською правдою. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія : *Юриспруденція*. 2015. № 14, Т. 2. С. 100–102.
9. Мергель М. Р. Інститут покарання у Київській Русі. *Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції* : зб. матер. Всеукр. конф. (25 березня 2022 року; кафедра кримінального права і процесу Навчально–наукового інституту права,

психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка»). Львів : СПОЛОМ, 2022. С. 119–121.

10. Захарченко П. П. Історія держави і права України URL: http://sites.znu.edu.ua/ua_statehood_history/sereda/Microsoft_Word_-_zakharchenko_p__storVya_derzhavi_V_prava_ukra_ni.pdf (дата звернення: 21.12.2021).

11. Кернякевич–Танасійчук Ю. В. Кримінально–виконавча політика України : монографія. Івано–Франківськ : Прикарпат. нац. ун–т. ім. Василя Стефаника, 2019. 336 с.

12. Майкут Х. В. Литовські статuti та їх застосування в Україні. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична.* 2008. № 2. URL : https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/02_2008/08mkvzvuv.pdf (дата звернення: 21.12.2021).

13. Копик Ю. В. Кримінальне право на українських землях у складі Великого князівства Литовського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2015. 20 с.

14. Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. 892 с.

15. Резніков А. В. Історія розвитку й практика застосування покарання в середньовічній та ранньомодерновій Україні (XI – кінець XVIII ст.). *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка.* 2014. № 3(68). С. 44–50.

16. Фріс П. Л. Кримінально–правова політика України : дис. ... д–ра юрид. наук. Київ, 2005. 440 с.

17. Українська минувшина : Ілюстрований етнографічний довідник. К. : Либідь, 1993. 256 с.

18. Фріс П. Л. Ідеологія кримінально–правової політики : монографія. Івано–Франківськ : Супрун В. П., 2021. 390 с.

19. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ–ХХ ст.). Львів, 2013. 408 с.
20. Щербатюк В. М., Сокур Ю. В., Орищенко Ю.В. Козацьке право Запорозької Січі в контексті українського правотворення. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1 (114). С. 53–61.
21. Паньонко І., Струс В. Злочини та покарання Козацької доби. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2010. Вип. 5. С. 158–163.
22. Ніколаєнко Т. Б. Особливості кримінальної відповідальності козаків і військової старшини за звичаєвим правом Запорозької Січі середини ХVІ ст. – середини ХVІІ ст. *Право і суспільство*. 2015. № 5.2(2). С. 182–191 .
23. Яцишин М. М., Пашук Т. В. Розвиток системи покарань в Україні. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2012. № 1(3). С. 153–160. URL: [file:///C:/Users/user/Downloads/aymvs_2012_1\(3\)_21.pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/aymvs_2012_1(3)_21.pdf) (дата звернення : 25.12.2021).
24. Чуваков О. А. Кримінальне право в Україні (1917–1922 рр.) : автореф. дис. канд. юрид. наук. Харків, 2003. 20 с.
25. Історія держави та права України : підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка та ін. Харків : Майдан, 2018. 616 с
26. Кернякевич–Танасійчук Ю.В. Кримінально–виконавча політика України : дис. д–ра юрид. наук. Київ, 2019. 535 с.
27. Революційний трибунал (СРСР). Вікіпедія. URL : <http://surl.li/sccv1> (дата звернення: 27.12.2021).
28. Башинський О.А. Формування інституту кримінального покарання в радянському законодавстві про кримінальну відповідальність (1919–1991 рр. ХХ ст.). *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія*. 2017. № 4. С. 8–15.

29. Башинський О.А. Вплив концептуальних підходів на формування та розвиток кримінального покарання в УСРР (УРСР) 1919–1960–х рр. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 2. С. 225–228.
30. Соловей Д. Ю. Еволюція законодавства про кримінальну відповідальність УСРР (УРСР) (1919–1959 рр.) : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 237 с.
31. Кримінальний кодекс Української РСР від 28.12.1960 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text> (дата звернення: 11.01.2022).
32. Мергель М. Р. Радянський період розвитку інституту покарання в Україні. *Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина* : матеріали щорічної Всеукраїнської науково–практичної конференції молодих вчених (16 травня 2022 р.). Івано–Франківськ, 2022. С. 36–39.
33. Про скасування кримінальних покарань у вигляді заслання і вислання : Закон України від 06.03.1992 р. № 2175–XII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2175-12#Text> (дата звернення: 12.01.2022).
34. Пряміцин В. Ю., Мельник В. В. Аспекти правових засад застосування вищої міри покарання. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2020. № 2. С. 154–158.
35. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190–1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29.12.1999 р. № 11–рп/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text> (дата звернення: 17.01.2022).
36. Про внесення змін до Кримінального, Кримінально–процесуального та Виправно–трудоного кодексів України: Закон України від 22.02.2000 р. № 1483–III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1483-14#Text> (дата звернення: 17.01.2022).

37. Сташис В. Основні новели нового Кримінального кодексу України. *Вісник Академії правових наук України*. Х. : Право, 2003. № 2–3 (33–34). С. 612–626.
38. Передумови розробки нового Кримінального кодексу України. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/about-us#block1> (дата звернення: 20.01.2022).
39. Питання Комісії з питань правової реформи: указ Президента України від 7 серпня 2019 року № 584/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5842019-28949> (дата звернення: 20.01.2022).
40. Мирошниченко Н. А., Басалюк Н. В. Покарання за злочини : новий концепт. *Актуальні проблеми політики*. 2021. Вип. 67. С. 180–186.
41. Хавронюк М. І. Віхи кодифікації кримінального законодавства на українських землях. URL: havronyuk-m-i-vihy-kodyfikatsiyi-kryminalnogo-zakonodavstva-na-ukrayinskyh-zemlya.pdf (дата звернення: 18.11.2021).
42. Мергель М. Р. Розвиток інституту покарання в умовах незалежності України. *Law and Society*. 2022. Issue 6. Р. 134–140.
43. ПОСИЛЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ОКРЕМІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ВЧИНЕНІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ. URL: <https://jurfem.com.ua/posylennya-vidpovidalnosti-za-okremy-kryminalny-pravoporushennya-pid-chas-voennoho-stanu/> (дата звернення: 05.05.2022).
44. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 10.10.2021).
45. Покарання за вчинення кримінального правопорушення в умовах воєнного стану буде наближеним до максимальної межі, передбаченої КК України. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1261723/> (дата звернення: 30.10.2022).

46. Стрельцов Є. Л. Універсальні визначення у кримінальному праві : до постановки проблеми. *Юридичний Вісник України*. URL: <https://yvu.com.ua/universalni-vyznachennya-u-kryminalnomu-pravi-do-postanovky-problemy/> (дата звернення: 18.11.2021).
47. Стрельцов Є. Л. Злочин і покарання: зовсім не апологетичні роздуми. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/zlochyn-i-rokarannya-zovsim-ne-apologetychni-rozdumy/> (дата звернення: 18.11.2021).
48. Логвиненко Є. С., Логвиненко І. А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків : ФОП Панов А. М., 2019. 252 с.
49. Драган І. В. Інститут покарання в культурно-ціннісному вимірі. *Filosofs'ki ta metodologični problemi prava*. 2018. № 1–2 (15–16). С. 237–250.
50. Письменський Є. Покарання. Велика українська кримінологічна енциклопедія. У 2 т. Т. 2 : М–Я / редкол.: В.В. Сокурєнко (голова), О.М. Бандурка (співголова) та ін. ; наук. ред. О.М. Литвинов. Харків: Факт, 2021. С. 289–293.
51. Пономаренко Ю. А. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень : монографія. Харків : Право, 2020. 720 с.
52. Кернякевич–Танасійчук Ю. В. Окремі міркування з приводу концептуальних питань наступного Кримінального кодексу України. *Концептуальні засади реформування законодавства про кримінальну відповідальність* : матеріали круглого столу. (м. Івано–Франківськ, 8 лют. 2019 р.). Івано–Франківськ, 2019. С. 18–21.
53. Контрольний проєкт нового Кримінального кодексу України станом на 24.11.2021 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/11/25/kontrolnyj-proekt-kk-24-11-2021.pdf> (дата звернення: 02.12.2021).
54. Контрольний проєкт нового Кримінального кодексу України станом на 10.01.2024 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/01/11/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-10-01-2024-1.pdf> (дата звернення: 15.01.2024).

55. Новік проти України : рішення Європейського суду з прав людини від 18 грудня 2008 року (заява № 48068/06). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_442#Text. (дата звернення: 17.04.2021).

56. Ященко А. КРИМІНАЛЬНО–ПРАВОВІ ЗАСОБИ ВПЛИВУ НА ЗЛОЧИННІСТЬ. URL : <https://visnikkau.webnode.com.ua/news/kriminalno-pravovi-zasobi-vplivu-na-zlochinnist/> (дата звернення: 17.04.2021).

57. Мергель М. Р. Покарання у системі кримінально–правових засобів за проектом нового Кримінального кодексу України. *Законодавство України : погляд молодих правників* : матер. щорічної Всеукр. наук. студент. конф.(30 квітня 2021 року). Івано–Франківськ, 2021. С. 43–46.

58. Кондратов Д. Кримінально–правові засоби впливу на злочинність. Велика українська кримінологічна енциклопедія. У 2 т. Т.1 : А–Л / редкол.: В.В. Сокурєнко (голова), О. М. Бандурка (співголова) та ін. ; наук. ред. О.М. Литвинов. Харків: Факт, 2021. С. 761–763.

59. Беккариа Чезаре. О преступлениях и наказаних : пер. с итал. Киев, 2014. 240 с.

60. Денисова Т. А. Кримінальне покарання та реалізація його функцій : автореф. дис. ...д–ра юрид. наук. Запоріжжя, 2010. 41 с.

61. Ющик О. І. Виправлення засудженого. *Антропосоціокультурна природа права* : матер. наук. конф. (Чернівці, 25–27 травня 2016 р.). Чернівці : Чернівецький нац. ун–т, 2016. С. 425–428.

62. Ющик О. І. Зміст покарання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2014. Вип. 26. С. 138–242.

63. Козаченко О. В., Мелкікян М. Г. Поняття та властивості покарання на засадах культуро–антропологічної методології. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. 2019. Вип. 2. С. 44–49.

64. Козаченко О. Ознаки та властивості кримінально–правових заходів примусового та заохочувального впливу. URL :

<http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/6630/Kozachenko%20Oznaki.pdf?sequen> (дата звернення: 02.12.2021).

65. Гриб І. В., Циліорик І. І. Поняття і види покарань за кримінальними кодексами України та інших окремих держав. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 276–278.

66. Кернякевич–Танасійчук Ю. В. Інститут покарання та його мета в проєкті нового Кримінального кодексу України : окремі зауваги. *Проблеми впровадження нового Кримінального кодексу в правову систему України* : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 7 квіт. 2021 р.) / редкол. : Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко, І. А. Вишневська ; Нац. юрид. ун–т ім. Ярослава Мудрого, Робоча група з питань розвитку кримін. права Коміс. з питань прав. реформи, Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права», Консульт. місія Європейського Союзу в Україні. Харків : Право, 2021. С. 118–119.

67. Мергель М. Р. Покарання : поняття та міжгалузевий характер. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 6. С. 107–112.

68. Назимко Є. С. Теоретично–прикладні засади становлення та розвитку інституту покарання неповнолітніх у кримінальному праві України : автореф. дис. ...д–ра юрид. наук. Харків, 2016. 39 с.

69. Головкін Б. М. Поняття, предмет, система кримінології та її завдання на сучасному етапі розвитку. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2014. Вип. 28. С. 59–68.

70. Музика А. А., Пуйко В.М. Пенологія. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Вид–во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2002. Т. 4. 720 с.

71. Бабанли Р. Ш. Призначення покарання в Україні : теоретико–прикладні засади. Чернігів : Десна Поліграф, 2019. 488 с.

72. Осауленко А. О. Функції кримінального покарання : загальнотеоретичний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 4. С. 190–193.

73. Козич І. В. Кримінально–правова політика : функції та функціонування : монографія. Івано–Франківськ, Супрун В. П., 2020. 300 с.
74. Козаченко О. В. Функціональні характеристики системи кримінально–правових заходів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 5. С. 168–172.
75. Денисова Т. А. Поняття функцій покарання та їх загальна характеристика. *Університетські наукові записки*. 2006. № 1. С. 222–227.
76. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Ваїте, 2014. 948 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/9/358166.pdf> (дата звернення: 10.04.2021).
77. Журбелюк Г. В. Кримінальне покарання як комплексна проблема: деякі історико–правові аспекти. *Наукові записки НаУКМА*. 2003. Т. 21 : Юридичні науки. С. 56–66.
78. Контрольний проєкт нового Кримінального кодексу України станом на 14.11.2021 р. URL : <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/11/15/1-kontrolnyj-tekst-proektu-kk-14-11-2021-oznaku.pdf> (дата звернення: 02.12.2021).
79. Мергель М. Р. Сучасні підходи до розуміння мети і завдань покарання за кримінальним законодавством України. Матеріали звітної наукової вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2020 рік ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 5–9 квітня 2021 р., м. Івано–Франківськ. Електронне видання. Івано–Франківськ : Прикарпат. нац. ун–т ім. В. Стефаника, 2021. С. 291–292.
80. Юзікова Н. С. Місце і значення покарання у системі засобів запобігання злочинності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2016. № 1. С. 62–67.
81. Вереша Р. В. Основні проблеми визначення мети покарання в контексті реалізації аксіологічного підходу у кримінальному праві. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 1 (26). С. 129–136.

82. Козаченко О. В. Зміст функцій покарання : традиції нормативного регулювання. *Кримінально–виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра*. 2017. № 2 (2). С. 9–21.
83. Колб О. Г., Колб І. О. Безпекова функція кримінального покарання в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : ПРАВО*. 2016. Вип. 37, Т. 3. С. 47–50.
84. Пузирьов М. С., Батюк О. В. Пенітенціарна безпека як складова державної безпеки. *Пенітенціарна система у глобальному вимірі* : Матеріали III Міжнародного пенітенціарного форуму (м. Київ, 3 листопада 2023 р.). Львів – Торунь: Liha–Pres, 2023. С. 103–106.
85. Басалюк Н. В. Система покарань у доктрині кримінального права України. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. пр. Вип. 85. Одеса : Гельветика, 2020. С. 11–21.
86. Система / Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Система> (дата звернення: 28.01. 2022).
87. Скибицький В. В. Система покарань. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Вид–во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5. 736 с.
88. Мергель М. Р. Критерії класифікації покарань. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2022. Вип. 59. С. 145–153.
89. Мирошниченко Н. А., Басалюк Н. В. Окремі теоретичні аспекти додаткових покарань. *Наступність у кримінальному праві: до 70–річчя проф. Ю. В. Бауліна* : матер. наук. конф. (м. Харків, 8 верес. 2023 р.) / редкол.: Ю. А. Пономаренко (голова), О. В. Харитонова, Н. В. Маслак та ін. ; Нац. юрид. ун–т ім. Ярослава Мудрого, каф. кримін. права. Харків : Право, 2023. С. 199–202.
90. Антипов В. В., Антипов В. І. Обставини, що виключають застосування кримінального покарання : монографія. Київ : Атіка, 2004. 208 с.
91. В’юнник М. В. Спеціальні види покарань за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2021. 23 с.

92. В'юник М. В. Спеціальні види покарань за кримінальним правом України: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2020. 238 с.
93. Мергель М. Р. До питання класифікації покарань. Матеріали звітної наукової вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2021 рік Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 4–5 квітня 2022 р., м. Івано–Франківськ. Електронне видання. Івано–Франківськ : Прикарпат. нац. ун–т ім. В. Стефаника, 2022. С. 246–248.
94. Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монография. Харьков : ФИНН, 2009. 344 с.
95. Рябчинська О. П., Заставська Л. П. Класифікація видів покарань за обсягом та змістом правових обмежень. *Право та державне управління*. 2014. № 3(16). С. 82—6.
96. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.]; за ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4–те вид., перероб. і доп. Х. : Право, 2010. 456 с.
97. Кримінальне право України. Загальна частина: навчальний посібник. / за заг. ред. проф. Багрій–Шахматова Л. В. Одеса : ОНМУ. 2004. 676 с.
98. Тютюгін В. І. Система і види покарань. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1(6). С. 435–438.
99. Басалюк Н. В. Система покарань у кримінальному праві та законодавстві України: дис. ... доктора філос. Одеса, 2023. 233 с.
100. Пономаренко Ю. А. Традиції та новації у вітчизняній системі покарань. *Кримінальне право: традиції та новації* : матеріали міжнародного круглого столу, присвяченого 90–літтю з дня народження видатного вченого, героя України, академіка В.В. Сташиса (9–10 липня 2015 р. Полтава, Х., 2015. С. 33–34.
101. Рябчинська О. П. Врахування ступеня суворості покарань в судовій практиці. *Вчені записки Таврійського національного університету*

імені В. І. Вернадського. Серія «Юридичні науки». 2011. № 2. Том 24 (63). С. 220–226.

102. Кримінально–виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129–IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1129-15> (дата звернення: 01.02.2022).

103. Пономаренко Ю. А. Загальна теорія визначення караності кримінальних правопорушень : автореф. дис. ... доктора юрид. наук. Харків : Право, 2021. 47 с.

104. Березовський А. А., Березовська Н. Л. Поняття системи покарань. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2012. № 3. С. 107–109.

105. Мергель М. Р. Система покарань для неповнолітніх осіб: порівняльний аналіз норм чинного кримінального законодавства України та проєкту Кримінального кодексу України. Матеріали звітної наукової вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2022 рік Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 3–7 квітня 2023 р., м. Івано–Франківськ. Електронне видання. Івано–Франківськ : Прикарпат. нац. ун–т ім. В. Стефаника, 2023. С. 296–298.

106. Кузьменко О. В. Система покарань для неповнолітніх злочинців як проблема науки і правозастосовної практики. *Вісник Нац. техн. ун–ту «ХПІ» : зб. наук. пр. Сер. : Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*. Харків : НТУ "ХПІ", 2017. № 29 (1251). С. 5–11.

107. Бурдін В. М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: монографія. К. : Атіка, 2004. 240 с.

108. Микитин Ю. І. Відновне правосуддя у кримінальному процесі: міжнародний досвід та перспективи розвитку в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2010. 19 с.

109. Неледва Н. В. Процедури відновного правосуддя щодо неповнолітніх як специфічні складники формування сучасної ювенальної

юстиції в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 52. С. 76–80.

110. Петечел О. Ю. Гуманізація кримінальної відповідальності неповнолітніх як принцип побудови нового закону про кримінальну відповідальність. *Концептуальні засади реформування законодавства про кримінальну відповідальність: матеріали круглого столу*. Івано–Франківськ, 2019. С. 37–41.

111. Словник іншомовних слів / за ред. О. С. Мельничука. К. : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1977. 776 с.

112. Ефективність / Вікіпедія. URL:<http://surl.li/sscy1> (дата звернення: 07.08.2023).

113. Кернякевич–Танасійчук Ю. В. Щодо визначення поняття «ефективність кримінально–виконавчої політики». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 1. С. 170–172. URL: http://lsej.org.ua/1_2018/47.pdf (дата звернення: 07.08.2023).

114. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України : історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія / Д. В. Ягунов ; Державна пенітенціарна служба України. 4–те вид., перероб. та доп. Одеса : Фенікс, 2011. 446 с.

115. Рабінович П. М. Ефективність права. *Юридична енциклопедія* : [в 6 т.] / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 2. Київ : Вид–во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. С. 369–370.

116. Гуйван П. Д. Сутність принципу ефективності права. Часовий аспект. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право* : зб. наук. пр. 2018. № 3 (39). С. 111–116.

117. Туляков В. О. Ефективність кримінального права та сучасний світоустрій. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 2(7). С. 28–35.

118. Михайліченко Т. О. Дещо про ефективність покарання. *Кримінально–правове, кримінологічне та кримінально–виконавче*

забезпечення механізму реалізації прав та свобод людини і громадянина : матеріали круглого столу (10 березня 2016 р.) / за ред. В. М. Огаренко, Т. А. Денисової. Запоріжжя : КПУ, 2016. С. 37–41.

119. Полянський Є. Ю. Про ефективність кримінальних покарань. Правове життя сучасної України : у 3 т. : матер. міжнар. наук.–практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 3. С. 95–97.

120. Контрольний проект нового Кримінального кодексу України станом на 19.10.2020 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2020/10/21/kontrolnyj-proekt-kk-19-10-2020.pdf> (дата звернення: 07.08.2023).

121. Контрольний проект нового Кримінального кодексу України станом на 02.01.2021 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/01/04/kontrolnyj-proekt-kk-02-01-2021.pdf> (дата звернення: 07.08.2023).

122. Контрольний проект нового Кримінального кодексу України станом на 31.05.2021 р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2021/06/01/1-kontrolnyj-tekst-proektu-kk-31-05-2021.pdf> (дата звернення: 07.08.2023).

123. ВИСНОВОК НАЦІОНАЛЬНИХ ЕКСПЕРТІВ НА ПРОЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ (КОНТРОЛЬНИЙ ТЕКСТ СТАНОМ НА 30.01.2023 Р.) URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2023/03/16/vysnovok-natsionalnyh-ekspertiv.pdf> (дата звернення: 07.08.2023).

124. Андреев Д. В. Правосуддя як спосіб відновлення справедливості : аналіз засобів здійснення. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 319–322.

125. Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально–виконавчої діяльності: теоретико–правове дослідження) : автореф. дис. ... д–ра юрид. наук. Харків, 2002. 33 с.

126. Колотуха К. А., Михайліна Т. В. Проблемні аспекти ефективності покарань в контексті діяльності органів їх виконання. URL : [file:///C:/Users/User/Downloads/5459-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-10962-1-10-20180523%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/5459-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-10962-1-10-20180523%20(1).pdf) (дата звернення: 12.08.2022).
127. Коваленко В., Колб О. Про деякі шляхи удосконалення діяльності органів та установ виконання покарань у проектах нормативно-правових актів та наукових джерелах. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2011. № 1. С. 63–71.
128. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : монографія. Х. : Право, 2013. 392 с.
129. Яковець І. С. Оцінка ефективності діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України її персоналом. *Питання боротьби зі злочинністю*. Х.: Кроссрууд, 2008. Вип. 16. С. 127–138.
130. Круглова А. Є. До питання про критерії оцінювання ефективності діяльності органів та установ виконання покарань. *Кримінально-виконавча політика України та Європейського Союзу: розвиток та інтеграція: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 27 листоп. 2015 р.)* К.: Ін-т крим.-викон. служби, 2015. С. 169–172.
131. Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Ефективність діяльності органів та установ виконання покарань: критерії її оцінювання. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (10 листопада 2017 року) / упор. О. В. Авраменко, С. С. Гнатюк, І. В. Красницький*. Львів : ЛьвДУВС. С. 99–100.
132. Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Ефективність окремих видів покарань. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах: збірник тез Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 9 листопада 2018 року) / упор. О. В. Авраменко, С. С. Гнатюк, І. В. Красницький, С. І. Мельник*. Львів : ЛьвДУВС, 2018. С. 86–88.

133. Градецький А. В. Запобігання злочинності засобами кримінально–правового впливу та умови їх ефективності. *Прикарпатський юридичний вісник*. Вип. 2 (49). 2023. С. 88–92.
134. Михайліченко Т.О. Ефективність покарання: проблема до вирішення. *Проблеми науки кримінального права та їх вирішення у законотворчій та правозастосовній діяльності* : матеріали міжнар. наук.–практ. конф. (8–9 жовт. 2015 р.). Харків, 2015. С. 243–248.
135. Філей Ю.В. Роль покарання в запобіганні злочинності. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2009. № 2. С. 154–160.
136. Мергель М. Р. Ефективність покарання: поняття та критерії визначення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 365–368.
137. В'юник М. В. Щодо питання оптимізації системи кримінальних покарань. *Вісник Кримінологічної асоціації України* : зб. наук. пр. Харків, 2014. №8. С. 148–155.
138. Басалюк Н. В. Система покарань у доктрині кримінального права України. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. пр. Вип. 85. Одеса : Гельветика, 2020. С. 11–21.
139. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 450 с
140. Черкасов С. В. Альтернативні покарання : сучасний стан впровадження та проблеми ефективності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 3. С. 212–214.
141. Пироженко О. С. Покарання, що обмежують майнові права засуджених, за кримінальним правом України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Х., 2011. 20 с.
142. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2020 році. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/ogl_2020.pdf (дата звернення: 12.08.2023).

143. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2021 році. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/ogl_2021.pdf (дата звернення: 12.08.2023).
144. Резніченко Г. С. Деякі проблеми виконання покарання у виді штрафу. *Право і суспільство*. 2018. № 2, частина 3. С. 166–170.
145. Телефанко Б. М. Шляхи вдосконалення виконання покарання у вигляді штрафу та рецидив кримінальних правопорушень. *ВІСНИК НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2020. Вип. 1 (45). С. 73–77.
146. Шаблистий В. В. Конфіскація та спеціальна конфіскація як можливий наслідок вчинення корупційного правопорушення. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 130–138.
147. Гуторова Н., Шаповалова О. Конфіскація майна за кримінальним правом України: проблеми та перспективи. *Право України*. 2010. № 9. С. 56–65.
148. Бурда С. Я. Юридичний аналіз покарання у виді конфіскації майна як додаткового покарання за КК України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2012. Вип. 1. С. 260–268.
149. Кириць Б. О. Конфіскація майна : аргументи за збереження і за скасування цього виду покарання. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2006. Вип. 1. С. 233–244.
150. Митрофанов І. І. Система покарань у механізмі реалізації кримінальної відповідальності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2013. № 5. С.194–198.
151. Башинський О. А. Формування та розвиток інституту покарання виправних робіт в УСРР (УРСР) 1919–1960–ті рр. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 1, т. 2. С.107–111.

152. Ткачова О. Щодо змісту виправних робіт на сучасному етапі розвитку кримінально–виконавчої системи України. *Вісник Академії правових наук України*. 2004. № 4 (39). С. 230–239.

153. Михайліченко Т. О. Перелік основних видів покарань: питання до роздумів. *Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України* : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р.) / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 304–309.

154. Ільїна О. В. Зміст виправних робіт та проблемні питання їх застосування. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 307–312.

155. Пироженко О. С. До проблеми законодавчої регламентації виправних робіт як виду кримінального покарання. *Форум права*. 2011. № 1. С. 771–778

156. Дрьомін В. М. Каральна політика держави та проблеми деінституціалізації тюремного середовища. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 47. С. 131–139.

157. Бурда С. Я. Історія виникнення та сучасний стан покарання у виді службових обмежень для військовослужбовців. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2018. № 4. С. 225–233.

158. Рябчинська О. П. Внутрішні фактори оптимізації системи покарань в Україні: думки науковців і практиків. *Порівняльно–аналітичне право*. 2014. № 7. С. 159–162.

159. В'юник М. В. Призначення покарання у виді позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2018. № 2(11) С. 62–75.

160. Мозгова В. А. Історичний розвиток громадських робіт як виду кримінального покарання. *Держава і право*. 2009. Вип. 44. С. 543–548.

161. Вирок Галицького районного суду Івано–Франківської області від 28 травня 2021 року у справі № 341/1616/19. Єдиний державний реєстр

судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97233121>(дата звернення: 12.08.2022).

162. Вирок Галицького районного суду Івано–Франківської області від 01 лютого 2022 року у справі № 341/1417/21. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/102926329>(дата звернення: 12.08.2022).

163. ОЛЕНА ВИСОЦЬКА: ВИКОРИСТАННЯ ГРОМАДСЬКИХ РОБІТ ДЛЯ ПОТРЕБ ГРОМАДИ ЗАРАЗ ЕФЕКТИВНО ТА АКТУАЛЬНО. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/olena-visotska-vikoristannya-gromadskih-robit-dlya-potreb-gromadi-zaraz-efektivno-ta-aktualno> (дата звернення: 12.08.2023).

164. Концепція пілотного проекту «Зміни до законодавства для ефективного виконання покарання у виді штрафу та громадських робіт». URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2023/07/12/20230712151526-20.pdf> (дата звернення: 12.08.2023).

165. Шиян Д. С. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю в класифікації покарань. *Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра*. 2018. № 1 (3). С. 135–143.

166. Загиней-Заболотенко З. А. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основне покарання за окремі форми колабораційної діяльності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 479–482.

167. Бурдін В. М. Окремі проблеми призначення покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. *Наступність у кримінальному праві: до 70-річчя проф. Ю. В. Бауліна* : матеріали наук. конф. (м. Харків, 8 верес. 2023 р.) / редкол.: Ю. А. Пономаренко (голова), О. В. Харитонова, Н. В. Маслак та ін. ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, каф. кримін. права. Харків : Право, 2023. С. 348–351.

168. Загиней-Заболотенко З. А. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основне покарання за вчинення

злочинів проти основ національної безпеки («І шуку кинули – у річку»). *Кримінально–правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні* : матеріали міжнар. наук. конф., (м. Харків, 5 трав. 2022 р.) / упоряд. та заг. ред.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко ; Нац. юрид. ун–т ім. Ярослава Мудрого ; Нац. шк. суддів України ; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права» ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса. Харків : Право, 2022. С. 91–98.

169. Мирошниченко Н. А. Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю. *Європейські орієнтири розвитку України в умовах війни та глобальних викликів XXI століття: синергія наукових, освітніх та технологічних рішень* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.–практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2023 р.) / за заг. ред. С. В. Ківалова. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. Т. 2. С. 172–175.

170. Пономаренко Ю. А. Розвиток інституту кримінально–правових засобів: наступність і новації. *Наступність у кримінальному праві: до 70-річчя проф. Ю. В. Бауліна* : матеріали наук. конф. (м. Харків, 8 верес. 2023 р.) / редкол.: Ю. А. Пономаренко (голова), О. В. Харитонова, Н. В. Маслак та ін. ; Нац. юрид. ун–т ім. Ярослава Мудрого, каф. кримін. права. Харків : Право, 2023. С. 187–194.

171. Бараш Є. Ю. Правові та організаційні проблеми виконання покарань (стягнень), не пов'язаних з позбавленням волі кримінально–виконавчою службою в Україні. *Право і Безпека*. 2009. № 5. С. 107–111.

172. Красницький І. В., Яремко Г. З. Кримінальний проступок: нові виклики тлумачення поняття. *Соціально–правові студії: науково–аналітичний журнал*. 2020. Вип. 4 (10). С. 49–56.

173. Кримінальна політика у сфері покарань : навчальний посібник / Б.М. Головкін, В.О.Туляков, В.М. Бурдін та ін. ; тех. ред. Ю. Д. Батан ; за ред. Б. Головкіна, Г. Шмельцер. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 226 с.

174. Гусар Л. В. Призонізація як соціальний феномен. *Science Review*. 3 (10), March 2018, Vol. 8. P. 49–50.

175. Перепелиця Д. І. Індивідуальні заходи запобігання призонізації. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. № 3 (62). С. 98–106.
176. Черевко К. О. Призонізація як фактор кримінального радикалізму серед засуджених до позбавлення волі. *ВІСНИК КРИМІНОЛОГІЧНОЇ АСОЦІАЦІЇ УКРАЇНИ*. 2023. № 2 (29). С. 127–135.
177. Бурдін В. М. Арешт як вид кримінального покарання. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 3–4. С. 215–219.
178. Лисодєд О. В. Про арешт як вид кримінального покарання. *Проблеми впровадження нового Кримінального кодексу в правову систему України* : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 7 квіт. 2021 р.) / редкол.: Ю. В. Баулін, Ю. А. Пономаренко, І. А. Вишневська ; Нац. юрид. ун–т ім. Ярослава Мудрого, Робоча група з питань розвитку кримін. права Коміс. з питань прав. реформи, Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права», Консульт. місія Європейського Союзу в Україні. Харків : Право 2021. С. 126–128.
179. Автухов К. А. Виконання покарання у виді арешту: сучасні проблеми організації та правового регулювання : монографія. Х. : Право, 2013. 200 с.
180. Чудик М. О., Мудрик К. А. Проблеми відбування покарання у виді арешту в Україні. *Право і суспільство*. 2016. № 2, ч. 2. С. 175–179.
181. Автухов К. А. Арештний дім чи арештний будинок? *Актуальні проблеми юридичної науки 2012* : матеріали міжнар. наук.–практ. конф. (м. Київ, 14 груд. 2012 р.). Київ, 2013. С. 266–268.
182. Новікова К. А. Обмеження свободи як вид покарання : монографія. Харків : Право, 2019. 288 с.
183. Лисодєд О. В. Обмеження волі, арешт та пенітенціарний пробаційний арешт. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2021. № 49. С. 140–144.

184. Самороков В. О., Киричук Б. С. Кримінально–правові аспекти інститутів обмеження волі та пробації : відповідність провідним європейським правозастосовним стандартам. Електронне наукове видання «Аналітично–порівняльне правознавство». 2023. № 3. С. 342–346.

185. Мін'юст планує відмовитися від покарань у вигляді обмеження волі URL: <https://www.unian.ua/society/10965911-min-yust-planuye-vidmovitisya-vid-pokaran-u-viglyadi-obmezhennya-voli-video.html> (дата звернення : 16.12.2023).

186. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань: Закон України від 23.08.2023 р. №3342–IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#Text> (дата звернення : 05.12.2023).

187. Попик С. С. Окремі аспекти виконання покарання у виді обмеження волі. *Інформація і право*. 2016. № 2(17). С. 167–172.

188. Овчаренко А. С. Щодо ліквідації покарання у виді тримання у дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. *Вісник ХНУВС*. 2014. № 4 (67). С. 84–91.

189. Єдиний в Україні дисциплінарний батальйон переповнений в два рази. URL: <https://golospravdy.com/yedinij-v-ukraini-disciplinarnij-bataljon-perepovnenij-v-dva-razi/> (дата звернення: 05.09.2018).

190. Кернякевич–Танасійчук Ю. В. Окремі міркування з приводу концептуальних питань наступного Кримінального кодексу України. *Концептуальні засади реформування законодавства про кримінальну відповідальність*: матеріали круглого столу. Івано–Франківськ, 2019. С. 18–21.

191. В'юник М. В. Щодо питання доцільності збереження у системі покарань тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «ПРАВО»*. 2015. Вип. 23. С. 117–123.

192. Медицький І. Б. Пропозиції з приводу проекту концепції наступного КК України. *Концептуальні засади реформування законодавства про кримінальну відповідальність: матеріали круглого столу*. Івано–Франківськ, 2019. С. 26–33.
193. Бурдін В. М. Арешт як вид кримінального покарання. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 3–4. С. 215–219.
194. Хорошун О. В. Кримінально–виконавча установа як суб’єкт виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі. *Право і суспільство*. 2015. № 4. С. 147–154.
195. Гритенко О. А. Теоретико–правові концептуальні засади прогресивної системи виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі: дис. ... д-ра юрид. наук. Одеса, 2020. 492 с.
196. Борисов В. І., Фріс П. Л. Ефективність кримінально–правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1(2). С. 156–161.
197. Про схвалення Стратегії реформування пенітенціарної системи на період до 2026 року та затвердження операційного плану її реалізації у 2022–2024 роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12. 2022 р. № 1153–р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1153-2022-%D1%80#n10> (дата звернення: 11.09.2023).
198. Дуюнова Т. В. Сучасний стан наукової розробки проблем виконання покарання у виді довічного позбавлення волі. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 2. С. 326–330.
199. Малярчук Н. В., Мороз М. В. Довічне позбавлення волі: недоліки виконання покарання. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2018. № 4. С. 182–188.
200. Хорошун О. В. Прогресивна система виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі. *Право і суспільство*. 2015. № 3. С. 165–171.

201. Човган В. Порядок та умови виконання довічного позбавлення волі / Довічне ув'язнення: європейські стандарти та українська практика / упоряд. Є. Ю. Захаров; ГО «Харківська правозахисна група». Харків: ТОВ «Видавництво „Права людини“», 2021. С. 3–19.
202. Мостепанюк Л. О. Довічне позбавлення волі як вид кримінального покарання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 2005. 18 с.
203. Методика визначення ступеня виправлення засудженого: затв. наказом Міністерства юстиції України від 19 січня 2023 року № 294/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0117-23#Text> (дата звернення: 11.12.2023).
204. Хорошун О. В. Кримінально–виконавча установа як суб'єкт виконання покарання у вигляді довічного позбавлення волі. *Право і суспільство*. 2015. № 4. С. 147–154.
205. Бондаренко О. С. Перспективи запровадження смертної кари в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 3. С. 178–180.
206. Пряміцин В. Ю., Мельник В. В. Аспекти правових засад застосування вищої міри покарання. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2020. № 2. С. 154–158.
207. Фріс П. Л. Права людини в контексті політики у сфері боротьби зі злочинністю. Вибрані праці. Івано–Франківськ: Фоліант. 2014. С. 141–195.
208. Загальна декларація прав людини 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015?lang=uk#Text (дата звернення: 09.12.2021).
209. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 09.12.2021).
210. Другий факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що стосується скасування смертної кари 1989 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_187#Text (дата звернення: 09.12.2021).

211. ЯКІ КРАЇНИ ДОСІ ВИКОРИСТОВУЮТЬ СМЕРТНУ КАРУ ТА ЧИМ ВОНА НЕБЕЗПЕЧНА. URL: <https://www.volynnews.com/news/all/yaki-krayiny-dosi-vykorystovuiut-smertnu-karu-ta-chym-vona-nebezpechna/>(дата звернення: 09.12.2021).

212. Вірджинія стала першим південним штатом США, який скасував смертну кару. URL: https://lb.ua/world/2021/03/25/480724_virdzhiniya_stala_pershim_pivdennim.html (дата звернення: 09.12.2021).

213. У США запровадили тимчасовий мораторій на смертну кару. URL: <https://www.dw.com/uk/u-ssha-zaprovadyly-tymchasovyi-moratorii-na-smertnu-karu/a-58133686> (дата звернення: 09.12.2021).

214. ЄС знову закликає Білорусь скасувати смертну кару. URL: <https://ua.interfax.com.ua/news/general/772790.html> (дата звернення: 09.12.2021).\

215. Мергель М. Р. Смертна кара як вид покарання в контексті права на життя за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 року. *Особливості прийняття та реалізації Міжнародних пактів з прав людини 1966 року: міжнародний та національний досвід*: матер. між нар. наук.–практ. інтернет–конф., присвяченої 55–ій річниці прийняття Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (м. Івано–Франківськ, 16 грудня 2021 року) / упоряд.: В. І. Розвадовський, В. В. Книш. Івано–Франківськ : Супрун В. П., 2022. С. 86–88.

216. Денисова Т. А. Ресурсні можливості кримінального та кримінально–виконавчого законодавства України. *Право та державне управління*. 2016. № 2 (23). С. 84–88.

217. Махінчук В. М. Адекватність кримінального покарання як філософсько–правова проблема: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2002. 20 с.

218. Горбатенко В. П. Реформа. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5. 736 с.

219. Сучасний тлумачний словник української мови: 100 000 слів / за заг. ред. доктора філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. Харків: ВД «ШКОЛА», 2009. 1008 с.

220. Кульчій І. О. Сутність понять «реформування» і «оптимізація» та їх застосування в системі виконавчої влади України. URL: http://www.rusnauka.com/7_NND_2009/Gosupravlenie/42603.doc.htm (дата звернення: 11.10.2023).

221. Яковець І. С. Загальнонауковий підхід до визначення категорії «оптимізація процесу виконання кримінальних покарань». *Питання боротьби зі злочинністю*: зб. наук. пр. 2013. Вип. 25. С. 149–159.

222. Мусиченко О. М. Проблеми нормативного визначення окремих видів покарань. Концептуальні засади нової редакції Кримінального кодексу України : матер. міжнар. наук. конф., (м. Харків, 17–19 жовт. 2019 р.) / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), А. П. Гетьман, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Право, 2019. С. 309–314.

223. Митрофанов І. І. Про систему покарань можна говорити нескінченно. *Актуальні проблеми національного законодавства* : зб. мат. всеукр. наук.–практ. конф. з міжнар. участю (29 квітня 2016 року). Кіровоград, 2016. Вип. 51. С. 131–134.

224. Красницький І. В. Кримінальна відповідальність як інститут кримінального права Франції та України : порівняльний аналіз : монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2008. 232 с.

225. Басалюк Н. В.. Система покарань за кримінальним законодавством Німеччини, Швейцарії, Франції. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матер. міжнар. наук.–практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 3. С. 178–182.

226. Рибікова Г. В., Проскура Т. Б. Системи покарань за кримінальними кодексами деяких країн Європейського Союзу : порівняльно–правовий аналіз. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2018. № 4. С. 195–202.
227. Рябчинська О. П. Система покарань за проектом КК: наступність vs новації. *Наступність у кримінальному праві: до 70–річчя проф. Ю. В. Бауліна* : матеріали наук. конф. (м. Харків, 8 верес. 2023 р.) / редкол.: Ю. А. Пономаренко (голова), О. В. Харитоновна, Н. В. Маслак та ін. ; Нац. юрид. ун–т ім. Ярослава Мудрого, каф. кримін. права. Харків : Право, 2023. С. 194–199.
228. Острогляд О. В. Пропозиції, щодо розробки концепції наступного КК України. *Концептуальні засади реформування законодавства про кримінальну відповідальність: матеріали круглого столу*. Івано–Франківськ, 2019. С. 33–37
229. Петракова А. В. Доцільність застосування покарання у вигляді довічного позбавлення волі до жінок. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 2. С. 224–226.
230. Продан Т.В. Доцільність покарання у виді довічного позбавлення волі для жінок. *Теорія та практика сучасної юриспруденції* : матеріали Всеукр. наук.–практ. конф. (м. Харків, 30 жовтня 2021 р.). Харків, 2021. С. 158–160.
231. Мергель М. Р. Оптимізація системи покарань України. *Law and Society*. 2023. Issue 8. P. 3–11.
232. Туляков В. О., Макаренко А. С. Призначення покарання. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 208–227.
233. Вирок Кіровського районного суду м. Кіровограда від 26 липня 2023 року у справі № 404/5915/23. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112448674> (дата звернення: 12.09.2023).

234. У Кропивницькому суд зобов'язав 19-річного колаборанта вивчити Гімн України і пісню “Батько наш – Бандера”. URL: <http://surl.li/rttds> (дата звернення: 12.07.2022).

235. Вирок Кіровського районного суду м. Кіровограда від 28 березня 2022 року у справі № № 404/1481/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103771561> (дата звернення: 12.08.2023).

236. Кернякевич–Танасійчук Ю. В. Оптимізація кримінально–виконавчої політики України : поняття та сутність. *Eurasian Academic Research Journal*. 2018. № 2 (20). С. 58–64.

237. Ягунов Д. В. Пенітенціарна система України : історичний розвиток, сучасні проблеми та перспективи реформування : монографія / Д. В. Ягунов; Державна пенітенціарна служба України. 4–те вид., перероб. та доп. Одеса: Фенікс, 2011. 446 с.

238. Яковець І. С. Поняття, основні етапи та закономірності оптимізації процесу виконання кримінальних покарань в Україні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 4. С. 66–70.

239. Романов М. В. Покарання умовами тримання. Проблеми забезпечення прав засуджених у кримінально–виконавчій системі України / В. А. Бадира, О. П. Букалов, А. П. Гель, М. В. Романов, І. С. Яковець ; за заг. ред.. Є. Ю. Захарова ; Харківська правозахисна група. Харків : Права людини, 2011. С. 9–12.

240. Таволжанський О. В., Проценко О. А. Гуманізація системи виконання покарань як запорука виправлення засуджених. *Право та інноваційне суспільство*. 2021. № 1 (16). С. 113–118.

241. Степанюк А. Х. Застосування покарань потребує змін. *Кримінально–правове регулювання та забезпечення його ефективності* : матер. міжнар. наук. практ. конф., 18–19 жовт. 2018 р. / редкол.: В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред.) та ін. Харків : Право, 2018. С. 428–433.

242. Теоретичні питання удосконалення кримінально–виконавчого законодавства України та практики його застосування : монографія / [К. А. Автухов, О. В. Гальцова, М. Ю. Кутєпов та ін. ; за заг. ред. А. Ф. Степанюка] ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2021. 488 с.

243. Кримінально–виконавче право України : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / за ред. проф. А. Х. Степанюка. Харків : Право, 2005. 256 с.

244. Гавриленко Н.А. Проблеми забезпечення безпечного середовища в установах виконання покарань під час війни в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 378–382.

245. Відхід від радянських методів відбування покарань – спільний проєкт ЄС та Ради Європи. URL : <https://gurt.org.ua/news/informator/65525/> (дата звернення: 13.10.2023).

246. Гритенко О. А. Проблеми удосконалення системи покарань та ефективності роботи пенітенціарної системи України в умовах воєнного стану. *Міжнародний науковий журнал "Інтернаука". Серія: "Юридичні науки"*. 2022. № 11. URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/16691108999145.pdf> (дата звернення: 11.09.2023).

247. Виноградова С. О. Гуманізація системи виконання покарань в умовах євроінтеграційних процесів : дис. ... канд. юрид. наук. Дніпро, 2019. 202 с.

248. Микитин Ю.І. (у співавторстві). Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / авт. кол. : Т. Білик, Р. Гаврилук, І. Городиський [та ін.]; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса: Екологія, 2019. 456 с. : іл. (підрозділ 8.5 – с. 368–378).

249. Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 р. № 1875–ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-IX#Text> (дата звернення: 11.09.2023).

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Мергель М. Р. Покарання: поняття та міжгалузевий характер. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 6. С. 107-112.

DOI: <https://doi.org/10.32782/392228>

URL: <http://apnl.dnu.in.ua/arkhiv?id=111>

2. Мергель М. Р. Критерії класифікації покарань. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2022. Випуск 59. С. 145-153.

DOI: <https://doi.org/10.15330/apiclu.59.145-153>

URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/apiclu/article/view/6413>

3. Мергель М. Р. Ефективність покарання: поняття та критерії визначення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 365-368.

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/84>

URL: <http://www.lsej.org.ua/index.php/arkhiv-nomeriv?id=165>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Мергель М. Р. Сучасні підходи до розуміння мети і завдань покарання за кримінальним законодавством України. Матеріали звітної наукової вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2020 рік ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 5–9 квітня 2021 р., м. Івано-Франківськ. Електронне видання. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2021. С. 291-292.

URL: <http://surl.li/fwxmlk>

5. Мергель М. Р. Покарання у системі кримінально-правових засобів за проектом нового Кримінального кодексу України. *Законодавство України: погляд молодих правників*: матеріали щорічної Всеукраїнської наукової студентської конференції (30 квітня 2021 року). Івано-Франківськ, 2021. С. 43-46.

URL: <http://surl.li/rkmzr>

6. Мергель М. Р. Смертна кара як вид покарання в контексті права на життя за Міжнародним пактом про громадянські та політичні права 1966 року. *Особливості прийняття та реалізації Міжнародних пактів з прав людини 1966 року: міжнародний та національний досвід*: матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, присвяченої 55-ій річниці прийняття Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (м. Івано-Франківськ, 16 грудня 2021 року) / упорядники: В. І. Розвадовський, В. В. Книш. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2022. С. 86-88.

7. Мергель М. Р. Інститут покарання у Київській Русі. *Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції*: збірник матеріалів Всеукраїнської конференції, 25 березня 2022 року; кафедра кримінального права і процесу Навчально-наукового інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка». Львів: СПОЛОМ, 2022. С. 119-121.

8. Мергель М. Р. До питання класифікації покарань. Матеріали звітної наукової вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2021 рік Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 4–5 квітня 2022 р., м. Івано-Франківськ. Електронне видання. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2022. С. 246-248.

URL: <http://surl.li/fwrxru>

9. Мергель М. Р. Радянський період розвитку інституту покарання в Україні. *Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина*: матеріали щорічної Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених (16 травня 2022 р.). Івано-Франківськ, 2022. С. 36-39.

URL: <http://surl.li/mizfd>

10. Мергель М. Р. Система покарань для неповнолітніх осіб: порівняльний аналіз норм чинного кримінального законодавства України та

проєкту Кримінального кодексу України. Матеріали звітної наукової вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2022 рік Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 3–7 квітня 2023 р., м. Івано-Франківськ. Електронне видання. Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2023. С. 296-298.

URL: <https://nauka.pnu.edu.ua/wp-content/uploads/sites/122/2023/10/2023-tezy-vyk-1.pdf>

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

11. Мергель М. Р. Розвиток інституту покарання в умовах незалежності України. *Law and Society*. 2022. Issue 6. P. 134-140.

12. Мергель М. Р. Оптимізація системи покарань України. *Law and Society*. 2023. Issue 8. P. 3-11.

URL: <https://journals.pnu.edu.ua/index.php/lsp/article/view/7830/8037>

Відомості про апробацію результатів дисертації:

Положення дисертації доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри судочинства Навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Основні положення, висновки і рекомендації дисертації оприлюднені в доповідях на наукових конференціях: звітна наукова вебконференція викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2020 рік ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (м. Івано-Франківськ, 5–9 квітня 2021 року); щорічна Всеукраїнська наукова студентська конференція «Законодавство України: погляд молодих правників» (м. Івано-Франківськ, 30 квітня 2021 року); міжнародна науково-практична інтернет-конференція, присвячена 55-ій річниці прийняття Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права «Особливості прийняття та реалізації Міжнародних пактів з прав людини 1966 року: міжнародний та

національний досвід» (м. Івано-Франківськ, 16 грудня 2021 року); Всеукраїнська конференція «Вдосконалення правового механізму захисту прав та свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції» (м. Львів, 25 березня 2022 року); звітна наукова вебконференція викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2021 рік Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, 4–5 квітня 2022 року); щорічна Всеукраїнська науково-практична конференція молодих вчених «Вдосконалення правового регулювання прав та основних свобод людини і громадянина» (м. Івано-Франківськ, 16 травня 2022 року); звітна наукова вебконференція викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2022 рік Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, 3–7 квітня 2023 року).

ДОДАТОК Б

**Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах
про адміністративні правопорушення судами загальної юрисдикції
2023 році (витяг)¹**

ВИДИ КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ, ЗАСТОСОВАНІ ДО ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ У 2022–2023 РОКАХ
(за вирокami, що набрали законної сили)

№ п/п	Види покарання	РОКИ				Динаміка	
		2022*		2023*		абс.	%
A	B	1	2	3	4		
1	Засуджено осіб за всі види злочинів, усього	49 679		66 684		17 005	34,2
2	Штраф	10 978	22,1	16 849	25,3	5 871	53,5
3	Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю	150	0,3	347	0,5	197	у 2,3 р.
4	Громадські роботи	4 298	8,7	3 674	5,5	-624	-14,5
5	Виправні роботи	85	0,2	81	0,1	-4	-4,7
6	Службові обмеження для військовослужбовців	127	0,3	508	0,8	381	у 4 р.
7	Арешт	1 850	3,7	2 069	3,1	219	11,8
8	Обмеження волі	1 466	3,0	1 337	2,0	-129	-8,8
9	Тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців	115	0,2	676	1,0	561	у 5,9 р.
10	Позбавлення волі на певний строк, усього, у тому числі:	9 462	19,0	12 161	18,2	2 699	28,5
	на 1 рік	367	0,7	402	0,6	35	9,5
	понад 1 до 2 років включно	778	1,6	713	1,1	-65	-8,4
	РАЗОМ від 1 до 2 років включно	1 145	2,3	1 115	1,7	-30	-2,6
	від 2 років до 3 включно	1 609	3,2	1 103	1,7	-506	-31,4
	від 3 до 5 років включно	4 169	8,4	4 931	7,4	762	18,3
	від 5 до 10 років включно	2 231	4,5	4 348	6,5	2 117	94,9
від 10 до 15 років включно	301	0,6	659	1,0	358	у 2,2 р.	
від 15 до 25 років включно	7	0,01	5	0,01	-2	-28,6	
11	Довічне позбавлення волі	23	0,05	26	0,04	3	13,0
12	Інші види покарання	48	0,1	64	0,1	16	33,3
13	Звільнено від покарання, усього, у тому числі:	21 077	42,0	28 892	43,3	7 815	37,1
	з випробуванням	20 859	42,0	28 718	43,1	7 859	37,7
	внаслідок акта амністії	51	0,3	28	0,04	-23	-45,1
	з інших підстав	167	0,7	146	0,2	-21	-12,6
14	конфіскація майна	897	1,8	1 538	2,3	641	71,5
	позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю	1 162	2,3	1 589	2,4	427	36,7
	штраф	44	0,1	70	0,1	26	59,1
15	позбавлення військового, спеціального звання, рангу або кваліфікаційного класу	43	0,1	51	0,1	8	18,6
	Кількість осіб, до яких застосовано спеціальну конфіскацію (стаття 96 ¹ КК України)	530	1,1	913	1,4	383	72,3
16	Призначено покарання за сукупністю злочинів та за сукупністю вироків	13 751	27,7	16 158	24,2	2 407	17,5
17	Призначено покарання із застосуванням ст. 69 КК України	1 579	3,2	3 052	4,6	1 473	93,3

* Без урахування покарання, призначеного за сукупністю вироків

** Питома вага від засуджених осіб за всі види злочинів, %

¹ Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення судами загальної юрисдикції у 2023 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/sud_pract/Stan_zdijsn_krim_prov_2023.pdf (дата звернення: 05.04.2024).

ДОДАТОК В

Постанова Пленуму Верховного Суду України від 24 жовтня 2003 року № 7 «Про практику призначення судами кримінального покарання» (витяг)¹

2. Звернути увагу судів на те, що висновки з усіх питань, пов'язаних із призначенням покарання, необхідно належним чином мотивувати у вирокі.

Відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 65 КК (2341-14) суди повинні призначати покарання в межах, установлених санкцією статті (санкцією частини статті) Особливої частини КК, що передбачає відповідальність за вчинений злочин. Із урахуванням ступеня тяжкості, обставин цього злочину, його наслідків і даних про особу судам належить обговорювати питання про призначення передбаченого законом більш суворого покарання особам, які вчинили злочини на ґрунті пияцтва, алкоголізму, наркоманії, за наявності рецидиву злочину, у складі організованих груп чи за більш складних форм співучасті (якщо ці обставини не є кваліфікуючими ознаками), і менш суворого - особам, які вперше вчинили злочини, неповнолітнім, жінкам, котрі на час вчинення злочину чи розгляду справи перебували у стані вагітності, інвалідам, особам похилого віку і тим, які щиро розкаялись у вчиненому, активно сприяли розкриттю злочину, відшкодували завдані збитки тощо. {Абзац другий пункту 2 із змінами, внесеними згідно з Постановою Верховного Суду N 8 (v0008700-09) від 12.06.2009}.

Коли санкція закону, за яким особу визнано винною, нарівні з позбавленням волі на певний строк передбачає більш м'які види покарання, при постановленні вироку потрібно обговорювати питання про призначення покарання, не пов'язаного з позбавленням волі. У разі обрання покарання у виді позбавлення волі це рішення повинно бути вмотивовано у вирокі.

¹ Про практику призначення судами кримінального покарання: постанова Пленуму Верховного Суду України від 24.10.2003 р. № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-03#Text> (дата звернення: 03.08.2023).